

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting

Mooij, J.D. de

Citation

Mooij, J. D. de. (2008, May 7). *Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12841>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12841>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

4. OPRECHT EN VOORZICHTIG THEOLOGISCHE PUBLICATIES

4.1 Inleiding

In het voorafgaande zijn reeds enkele kenmerken van het theologisch denken van Te Water naar voren gekomen. Al koos hij principieel voor godsdienstvrijheid, hij wist zich zeer verbonden met de leer die in de belijdenisgeschriften van de Gereformeerde Kerk vertolkt wordt. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de eerder aangehaalde brief uit 1793 aan het Zeeuwsch Genootschap waarin hij woedend reageerde op inzendingen die algemeen christelijk onderwijs propageerden in plaats van gereformeerd onderwijs.¹ De wijze waarop een auteur de belijdenisgeschriften beschimpde, beviel hem absoluut niet. Te Water eindigde zijn overzicht van de geschiedenis van de bevrijding van Vlissingen (1572) met de oproep om vast te houden aan de gereformeerde leer. Ook zijn positie van dirigerend lid van het Haagsche Genootschap wijst erop dat hij op het terrein van de theologie de behoudende zijde koos. Hij bleef pal staan voor een leer die in zijn eigen tijd in toenemende mate werd bestreden.

Dit beeld komt overeen met de wijze waarop de theoloog Te Water door (kerk-) historici is gekarakteriseerd. Hij was ‘hartelijk aan de leer der vaderen gehecht’², een ‘steunpilaar der kerkelijke rechtzinnigheid’³, ‘behoudend’⁴ en ‘gebonden’ door ‘de wetten van de overgeleverde regtzinnigheid’.⁵ Dit is ook geheel in overeenstemming met Te Waters eigen beschrijving in zijn *Levens-berigt*:

Hoe toegevende anders in ’t stuk van Godsdienst, en hoe verdraagzaam omtrent allen, die daarin van mij verschilden, gelijk boven gebleken is, bleef ik vasthouden aan de leere der Kerke, tot welke ik behoorde. Dat deed ik niet uit vooroordeel en stijfzinnigheid, maar uit enkele overtuiging van mijn hart, en na alles onzijdig beproefd te hebben. Hierom kon al het nieuwe mij niet behagen, en al het oude mijne goedkeuringe niet wegdragen.⁶

¹ Zie § 3.2.

² J. Reitsma, *Geschiedenis van de hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, Groningen 1893, 350-351. Deze karakterisering bleef in alle bewerkingen ongewijzigd: J. Reitsma, *Geschiedenis van de hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden* (vijfde herziene druk bezorgd door J. Lindeboom), Den Haag 1949, 412.

³ Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie*, 13; A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen 1974, 22.

⁴ *BLGNP* II, 455.

⁵ W. Moll, ‘Levensberigt van G.H.M. Delprat’, *Studiën en bijdragen op ’t gebied der historische theologie* 2 (1872) 479-503, aldaar 485.

⁶ Te Water, *Levens-berigt*, 363.

De slotzin van Te Waters eigen beschrijving van zijn theologisch standpunt lijkt er op te wijzen dat hij niet in alles even behoudend was. Wat was dat ‘oude’ waaraan Te Water zijn goedkeuring niet kon geven en welke nieuwe ideeën van de eeuw van de Verlichting konden hem dan wél behagen? Wat betekent dit voor de gangbare karakterisering van Te Water als behoudend theoloog?

De beschikbare bronnen op grond waarvan dit kan worden vastgesteld zijn divers. Het belangrijkste materiaal om een beeld te krijgen van de theoloog Te Water zijn twee oraties die hij in Leiden hield en twee redes op de jaarvergadering van het Haagsche Genootschap. De bewaard gebleven dictaten van enkele colleges die hij in Leiden gaf laten zien in welke geest hij de toekomstige predikanten opleidde. Monografieën op theologisch gebied heeft Te Water helaas niet nagelaten, maar hij verzorgde wel een uitgave van studies van de Duitse gereformeerde theoloog Jablonski.

4.2 De onmisbaarheid van kerkgeschiedenis

Theologie kan niet zonder kerkgeschiedenis

Voor zijn Middelburgse oratie in 1780 koos Te Water als nieuwe hoogleraar vaderlandse geschiedenis ervoor om de beoefening van de vaderlandse geschiedenis aan te prijzen. Bij zijn intrede in Leiden, vijf jaar later, koos hij opnieuw voor een onderwerp dat nauw aansloot bij zijn leerstoel. Als hoogleraar godgeleerdheid en kerkgeschiedenis besloot hij om de kerkgeschiedenis aan te prijzen. Hij deed een pleidooi voor het nauw verbinden van de beoefening van de kerkgeschiedenis met de beoefening van de theologie, onder de titel: *Oratio de studio historiae ecclesiasticae cum disciplina theologiae diligenter coniungendo*. Hij zette dit betoog in met een uitvoerige omschrijving van wat kerkgeschiedenis is. Hieruit blijkt dat Te Water de beoefening van dit vak veel breder opvatte dan slechts het bestuderen van de wederwaardigheden van ‘de kerk’ of het geven van een overzicht van de besluiten van synodevergaderingen. Voor hem was het voorwerp van onderzoek de hele ontwikkeling van de christelijke godsdienst, van de in Genesis 1 beschreven schepping van de wereld af aan. Daarom behoorden ook juist degenen die afgeweken waren van de kerkleer en buiten ‘de kerk’ waren komen te staan in het kerkhistorisch onderzoek betrokken te worden.⁷ Te Water sloot zich aan bij de visie van de vooraanstaande Duitse kerkhistoricus Johann Lorenz von Mosheim (1693-1755), die het onderzoeksveld van de kerkgeschie-

⁷ Te Water, *Oratio de studio historiae ecclesiasticae*, 7-8; Jack de Mooij, ‘Een achttiende-eeuws pleidooi voor de beoefening van kerkgeschiedenis. De Leidse inaugurele rede van Jona Willem te Water (1740-1822)’, in: Tom Mikkers en Ineke Smit (red.), *Tussen Augustinus en atheïsme. Kerkhistorische Studiën 2006*, [Leiden 2006], 52-62.

denis even breed opvatte.⁸ Bovendien blijkt hieruit dat er volgens Te Water een duidelijk onderscheid was tussen de disciplines kerkgeschiedenis en theologie.

Dat de beoefening van de kerkgeschiedenis in het algemeen van groot belang was illustreerde Te Water aan de hand van het voorbeeld van het interpreteren van het Romeins recht; wie de Codex Theodosianus (438) en de Codex Iustinianus (529) probeerde uit te leggen zonder gebruik te maken van de kerkgeschiedenis zou in het duister dwalen.⁹ De Geneefse hoogleraar rechten Jacques Godefroy (1587-1652), die deze codices bestudeerd had, had dit volgens Te Water terecht ingezien. Bovenal was de kerkgeschiedenis echter van belang voor de theoloog. Zonder kennis van de kerkgeschiedenis kon deze zijn vak niet bedrijven. Zo kon een theoloog die onbekend was met de kerkgeschiedenis onmogelijk de waarheid van de christelijke godsdienst bevestigen. Evenmin was hij in dat geval in staat 'dwalingen' te weerleggen, bijvoorbeeld die van de deïsten. Datzelfde gold voor de 'verzinsels' van de rooms-katholieken waarmee zij de zestiende-eeuwse Reformatie bestreden. Voorts achtte Te Water de kerkgeschiedenis onmisbaar bij het onderscheiden van echte en onechte ketterijen. Tenslotte was de kerkgeschiedenis ook voor de exegese van belang, met name op twee gebieden: de profetische theologie, dat wil zeggen het uitleggen van voorspellende teksten in de Bijbel, en, meer in het algemeen, de uitleg van alle moeilijke passages in het Oude en Nieuwe Testament.

De keuze voor dit onderwerp was op zich niet origineel. Ruim vijftig jaar eerder had de latere Leidse hoogleraar Joan van den Honert (1693-1758) in zijn inaugurele rede in Utrecht de theologen al op het hart gedrukt veel aan kerkgeschiedenis te doen.¹⁰ Ook hij had het nut voor de diverse terreinen van de theologie aangewezen: kerkrecht, exegese, profetische theologie en dogmatiek. Hij ging even omzichtig om met het benoemen van ketterijen. Dit deed hij echter tamelijk beknopt om zo al zijn aandacht te kunnen laten uitgaan naar het kerkhistorisch onderzoek zelf. Van den Honert zag als doel van de kerkgeschiedenis het nauwkeurig beschrijven van ware gebeurtenissen met behulp van alle hulpwetenschappen. Hij ging dan ook in op de vraag of bepaalde geschriften terecht op naam van kerkvaders stonden en of keizer Constantijn voorafgaand aan de slag om de Milvische brug daadwerkelijk in een visioen het teken van het kruis gezien had – volgens Van den Honert was dat wel het geval geweest.

Van den Honert beperkte zich tot het aanwijzen van het nut van de kerkgeschiedenis voor zover dat gebeurtenissen uit de tijd na het Nieuwe Testament

⁸ Ulrich Johannes Schneider, 'Zum Sektenproblem der Kirchengeschichte', in: Martin Mulsow e.a. (red.), *Johann Lorenz Mosheim (1693-1755). Theologie im Spannungsfeld von Philosophie, Philologie und Geschichte* (Wolfenbütteler Forschungen 77), Wiesbaden 1997, 147-191.

⁹ Te Water, *Oratio de studio historiae ecclesiasticae*, 8-10.

¹⁰ Johannis van den Honert, *Oratio inauguralis de historia ecclesiastica, theologis maxime necessaria*, Utrecht 1732, vertaald als: Joan van den Honert, 'Inwydings-redenvoering over de kerkelyke geschiedenis, den godsgeleerden ten hoogsten nootzakelyk', in: dez., *Derde versameling van heilige mengelstoffen, behelsende eenige kerkelike en akademische verhandelingen en redenvoeringen*, Leiden 1747, 215-246.

betrof. Hij legde geen verband met de geschiedenissen uit het Nieuwe Testament. Op de 'gruwelyke schendddaden der Godt-lochenaers', het ontkennen van waarheden uit de Bijbel, wilde Van den Honert niet ingaan. Zulke mensen waren in zijn ogen van de 'heilighdommen van de ware God' geheel vervreemd. Hierin ligt het grote verschil met de oratie die Te Water een halve eeuw later hield. Van den Honert noemde degenen die de waarheid van de openbaring ontkenden slechts met afgrijzen, Te Water wilde inhoudelijk op hun aanvallen ingaan. Hij propageerde de beoefening van de kerkgeschiedenis als het middel bij uitstek om argumenten te verzamelen waarmee apologie mee kon worden bedreven. Net als in zijn opvatting van het onderzoeksterrein van de kerkgeschiedenis kon Te Water zich hiervoor onder andere beroepen op Von Mosheim, die eveneens de kerkgeschiedenis inzette teneinde de kerkleer te legitimeren.¹¹

Kerkgeschiedenis als apologetisch wapen tegen de deïsten

Dat het verdedigen van de waarheid van het christelijke geloof noodzaak was, achtte Te Water overduidelijk.¹² Als de waarheid van het geloof niet vaststond, was alle vroomheid en theologie zinloos. Daarom viel ieder te prijzen die ging in het voetspoor van Hugo de Groot (1583-1645). Deze had immers in zijn *De veritate religionis christianae* (1640) de waarheid van het christelijk geloof betoogd. Al hadden de orthodoxe calvinisten het werk in de zeventiende eeuw als sociniaans-remonstrantse ketterij verworpen, omdat het niet de gehele leer van de Gereformeerde Kerk verdedigde, in de achttiende eeuw was het ongekend populair als wapen tegen de opkomende kritiek op het christendom.¹³ De beoefening van de kerkgeschiedenis hielp in de ogen van Te Water bij het bevestigen van het christelijk geloof, aangezien in het verleden al zovelen zich hadden ingezet om het christendom te verdedigen tegen allerlei belagers. Tegen deze aanvallen waren in de loop der eeuwen geen listen en pijlen, maar krachtige argumenten van solide theologen ingezet. Hoe meer de vijanden het christendom belaagd hadden, des te sterker was het christendom als overwinnaar uit de strijd gekomen. Hoe zwaarder de bestrijding was, des te overtuigender en helderder hadden theologen het ware geloof uiteengezet.

Te Water onderstreepte dit met een paar voorbeelden. De ketterse ideeën van de nestorianen en van Eutyches (ca. 378-na 454) over de christologie (de leer over de goddelijke en menselijke natuur van Christus) hadden in de vijfde eeuw tot betere bezinning over de christologie geleid. Als gevolg hiervan had het

¹¹ J. Stroup, 'Protestant church historians in the German Enlightenment', in: H.E. Bödeker e.a. (ed.), *Aufklärung und Geschichte. Studien zur Deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert*, Göttingen 1986, 169-192, 174-175.

¹² Te Water, *Oratio de studio historiae ecclesiasticae*, 10-15.

¹³ J.P. Heering, *Hugo Grotius as apologist for the christian religion. A study of his work De veritate religionis christianae (1640)*, (Studies in the history of christian thought 111), Leiden en Boston 2004, 231. Zie ook: Henk Nellen, *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede, 1583-1645*, Amsterdam 2007.

concilie van Chalcedon (451) de orthodoxe leer vastgelegd: Christus is God én mens. Voor een voorbeeld uit latere eeuwen dacht Te Water aan de lutherse theoloog Nikolaus von Amsdorf (1483-1565). Deze had de onzinnige mening aangehangen dat de goede werken niet alleen onnodig waren om zalig te worden, maar zelfs schadelijk. Hij was slechts één van de velen die in de loop van de geschiedenis absurde ideeën verkondigd hadden waardoor de theologen gedwongen waren de christelijke leer des te duidelijker te definiëren. Wie bestudeerde wat zij gezegd hadden verkreeg de allerbeste argumenten om de waarheid van het christendom te bevestigen.

De kerkgeschiedenis was bovendien nuttig om specifieke tegenstanders van het christendom te bestrijden. In de eerste plaats was het een wapen tegen de vertegenwoordigers van het deïsme, dat zijn bloei beleefde in de eerste helft van de achttiende eeuw.¹⁴ Ter illustratie van Te Waters visie op de deïsten is het aardig een gedeelte van zijn oratie aan te halen. De oratie is nooit in het Nederlands vertaald. Wel werden enkele gedeelten ervan vertaald in een recensie in de *Nieuwe Nederlandsche bibliotheek*, waaruit hier geciteerd wordt.

Die menschen verzinnen veele zwaarigheden tegens den Goddelijken oorsprong van het gewijde Blad, en de waarheid der Mosaische en Apostolische Geschiedenisse. Zij ontzien zich niet van de wonderwerken, door Mozes en de Propheeten, door Christus en deszelfs Apostelen in grooten getalen verricht onder de Fabelen te tellen. Zij bestrijden de verborgenheden van den heiligsten Godsdienst heftiglijk, zoeken die door deeze en geene bedriegelijke redeneeringen omverre te werpen, of, 't geen veel gemakkelijker en zonder grooten voorraad van veelvuldige geleerdheid geschieden kan, bespringen dezelve met ijskoude bespottingen en uitjouwingen. Zoo zij de Goddelijke Voorzienigheid al niet ronduit durven te ontkennen, trachten zij dezelve echter listig twijfelachtig te maken.¹⁵

De deïsten vielen dus de Bijbelse openbaring aan en bestreden de christelijke godsdienst door aanvechtbare redeneringen of door veel spot te gebruiken. Zij oefenden kritiek op de Bijbel omdat zij ervan uitgingen dat het overbodig was om een openbaring te hebben. In plaats van een geloof dat op de openbaring is gegrond hadden zij een wijsgerige theologie ontworpen die louter uitging van de zaken die elk met behulp van de rede moest onderkennen: God bestaat, de mens moet Hem vereren en deugdzaam leven, de ziel bestaat voort na de dood en goed en kwaad zal in het hiernamaals vergolden worden. Deze natuurlijke godsdienst was in de ogen van de deïsten voldoende. De afkeer van het deïsme, of 'naturalisterij', zoals het in afkeurende zin genoemd werd, was algemeen onder de gereformeerde theologen in de Republiek. Reeds eerder waren bijvoorbeeld

¹⁴ Te Water, *Oratio de studio historiae ecclesiasticae*, 16-19.

¹⁵ *Nieuwe Nederlandsche bibliotheek* 5 (1785) deel 1, 501-505, aldaar 502.

de hoogleraren Aegidius Gillissen en Gisbertus Bonnet in hun oraties tegen de deïsten uitgevaren.¹⁶

Het deïsme zou men in de ogen van Te Water het beste kunnen bestrijden door de beoefening van de kerkgeschiedenis. Hadden zijn voorgangers zich dan ook maar toegelegd

op de beoeffening der Kerkelijke geschiedenis, uit welke alleen zij zouden hebben kunnen ontwaar worden, dat van dat heilloos soort van mensen in deze eeuw nauwlijks iets nieuws gezegd of geschreeven wordt, dat 'er nauwlijks eenige bewijsgronden, of, zal ik liever zeggen, drogredenen bijgebracht, nauwlijks andere wapenen voor den dag gehaald worden, maar, dat men in het duister vecht, dat de Godsdienst meestal met geen andere laffe, en verfoeilijke spotternijen wordt aangevallen, dan die reeds voor lang Lucianus, Celsus, Porphyrius, Julianus, en anderen gebezigd hebben.¹⁷

De ideeën van de deïsten waren in de ogen van Te Water dus bepaald niet nieuw. Al in de eerste eeuwen van onze jaartelling hadden Lucianus van Samosata (ca. 120-180), Celsus (2^e eeuw na Chr.), Porphyrius (ca. 233-ca. 305) en Julianus Apostata (332-363) hetzelfde beweerd. Degene die bestudeerde wat de theologen Origenes (ca. 185- ca. 253), Sophronius Eusebius Hieronymus (ca. 347-419) en Cyrillus van Alexandrië (†444) tegen hen ingebracht hadden, verkreeg de allerbeste wapens tegen het deïsme. Daarom nam Te Water ook enige tijd na het doen van deze oproep zich voor om het rond 300 geschreven *Ad gentes* (of *Ad nationes*) van de apologet Arnobius uit te geven. De eerste twee boeken van dit uit zeven boeken bestaande werk verdedigden het christendom. In de overige vijf boeken viel Arnobius de heidense godsdiensten aan.¹⁸ Te Water heeft zich vanaf 1790 tot aan zijn dood ingezet om vanuit diverse Europese landen zoveel mogelijk verschillende edities en handschriften van *Ad gentes* bijeen te brengen.¹⁹ Hij kreeg de steun van de Groningse hoogleraar theologie Petrus Abresch, die hem schreef hetzelfde voornemen gehad te hebben. Deze was echter gaandeweg begonnen te twijfelen of hij wel genoeg kennis van het Grieks had om in de annotatie Arnobius met zijn vele graecismen recht te kunnen doen. Te

¹⁶ Aegidius Gillissen, *Oratio de deistis praestantiam religionis christianae declarantibus*, Franeker 1762; Gisbertus Bonnet, *Oratio in religionis contemtores*, Utrecht 1793 (gehouden in 1780); A. van den End, *Gisbertus Bonnet. Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der gereformeerde theologie in de achttiende eeuw*, Wageningen 1957, 22.

¹⁷ *Nieuwe Nederlandsche bibliotheek* 5 (1785) deel 1, 502-503.

¹⁸ Te Water, *Levens-berigt*, 398-399; Eginhard Meijering, *Geschiedenis van het vroege christendom. Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn*, Amsterdam 2004, 372-373.

¹⁹ Kuipers aan Te Water, 9 sept. 1791, ZB, Hs 2016; Te Water aan M. Tydeman, 30 mei 1798, UBL, BPL 945; Te Water aan N. Parcquoy, maart 1802, Te Water aan R. Holmes, 22 nov. 1802 en Te Water aan J. Planta (British Museum), 22 nov. 1802 en maart 1803, UBL, BPL 1188; Te Water aan H.W. Tydeman, 18 dec. 1805, UBL, LTK 998; Te Water aan F. Creuzer, 13 juli 1813, Te Water aan J. Randolph (bischop van Londen), aug. 1813 en F. Creuzer aan Te Water, 10 april 1817, UBL, BPL 1188; Te Water aan J. Meerman, 28 juni 1802, MMW, Archief Meerman, 250/337.

Water kwam ondanks zijn vele werk uiteindelijk evenmin tot publicatie. Na zijn dood liet hij een uitgebreide Arnobius-verzameling met vele aantekeningen na.²⁰

Met behulp van de kerkgeschiedenis meende Te Water ook de pogingen van de deïsten om Bijbelboeken als onwaar te bestempelen te kunnen weerleggen:

Elk weet, dat zommigen van de bende der Deïsten het daar op vooral hebben toegelegd, om een groot deel der Apostolischen Boeken op den lijst der ondergeschovene en eerst lang daar na verdichte schriften te plakken. Langs welken weg zullen wij deezer stoutheid paalen zetten, op welke wijze zullen wij de bijzondere redekavelingen wederleggen, indien wij niet het geleide der Kerkelijke Geschiedenisse volgen?²¹

Door studie van de vaststelling van de Bijbelse canon en de destijds gevoerde debatten kon men volgens Te Water aantonen dat de destijds gekozen geschriften van het Nieuwe Testament wel degelijk betrouwbaar waren. Alle bezwaren van de deïsten waren volgens hem dus niet meer dan oude koek. Het beste verweer tegen de deïsten had diegene in handen die de voortreffelijke argumenten opdiepte die tegen deze ideeën al eeuwen geleden waren ingebracht.

Kerkgeschiedenis als apologetisch wapen tegen de rooms-katholieken

De rooms-katholieken vormden de tweede groep vijanden die men met behulp van de kerkgeschiedenis kon bestrijden.²² Zij waren de grote tegenstanders van de gezuiverde leer die in de zestiende eeuw door de reformatoren geformuleerd was. Te Water noemde als hun meest vooraanstaande theologen de Franse kardinalen Jacques Davy du Perron (1556-1618) en Richelieu (1585-1642). Om hen te weerleggen kon men het beste onderzoek doen naar de eerste eeuwen van het christendom. Wie onderlegd was in deze periode zou het bijvoorbeeld onmogelijk eens kunnen zijn met de rooms-katholieken, die volhielden dat de bisschoppen Clemens I van Rome (1^e eeuw) en Irenaeus van Lyon (ca. 140-ca. 200) voorstanders zouden zijn geweest van de mis zoals rooms-katholieke priesters deze in de achttiende eeuw opdroegen. Wie de leer die in de eerste eeuwen van de jaartelling is uitgedragen onderzocht zou zien dat deze leer dezelfde is als die door de reformatoren in de zestiende eeuw was uitgedragen. Met andere woorden: Luther en Calvijn hadden geen ketterse nieuwe ideeën verkondigd.

Dit kon men volgens Te Water des te duidelijker aantonen door behalve de kerkgeschiedenis van de Vroege Kerk ook die van de Middeleeuwen te bestuderen. Men moest hiertoe de critici van de middeleeuwse kerk in ogenschouw nemen: de waldenzen,²³ albigenzen, John Wyclif (1384-1443), Johannes Hus

²⁰ P. Abresch aan Te Water, 3 aug. 1802, ZB, Hs 2058; *Bibliotheca Te Waterana*, 402-406.

²¹ *Nieuwe Nederlandsche bibliotheek* 5 (1785) deel 1, 503

²² Te Water, *Oratio de studio historiae ecclesiasticae*, 15, 19-28.

²³ In 1843 zou de doopsgezinde J.H. Halbertsma (1789-1869) betogen dat de doopsgezinden 'afstamden' van de waldenzen gelet op de grote overeenkomsten tussen beide groepen (Johanna

(1369-1415) en de Engelse lollards. Al waren zij allen mensen die dwaalden en fouten maakten – vooral de volgelingen van Hus die niet bepaald naar de morele normen van het evangelie leefden –, toch verdienden zij om hun hervormingspogingen alle lof. Van hun fouten mocht men zeker niet de op hun schouders staande reformatoren Luther en Calvijn beschuldigen, al gebeurde dit volgens Te Water helaas maar al te vaak. Wie de kerkgeschiedenis bestudeerde kon niet anders dan vaststellen dat de evangelische leer destijds door gevaarlijke dwalingen besmet was geraakt. De onwetendheid had hoogtij gevierd en de kerkleiders, die voorbeelden van een heilig leven hadden moeten geven, hadden juist in strijd met de goede zeden geleefd. De reformatoren hadden geen nieuwe leer ingevoerd, maar het pauselijke juk afgeworpen en de kerk van dwalingen ontdaan.

Deze dwalingen waren niet alleen van morele aard geweest. Dat bleek volgens Te Water duidelijk uit de acta van de concilies in de vijftiende en zestiende eeuw. Onder de aanwezigen op die concilies leefde niet alleen het verlangen dat de zeden verbeterd werden – zoals de geleerde bisschop Bossuet (1624-1704) wilde doen geloven –, maar ook de leer zelf. Als bewijs hiervoor wees Te Water op een brief van Erasmus aan Wolfgang Fabricius Capito (1478-1541).²⁴ De keus voor Erasmus was wellicht ingegeven door het feit dat Te Water in Gouda, waar hij tijdens de verhuizing naar Leiden met een schip was vastgevroren komen te zitten, autografen van diens brieven had kunnen lezen.²⁵ Erasmus had tegen Capito de wens uitgesproken dat niet alleen de christelijke zeden en vroomheid weer zouden opbloeien, maar ook de studie van de letteren, een wens die Te Water van harte onderschreef. Hiermee was Erasmus tegen de theologen van zijn tijd ingegaan: onder hen merkte hij velen op die onder het valse voorwendsel van vroomheid de letterenstudie afkeurden en het volk ervan poogden te overtuigen dat letterenstudie schadelijk was voor de godsdienst. Voor een beschrijving van deze theologen verwees Te Water naar het werk van Friedrich Myconius (1490-1546). De zestiende-eeuwse reformatoren stonden, kortom, in een lange traditie van critici van een kerk die niet alleen op moreel, maar ook op dogmatisch gebied afgedwaald was. Zij hadden de kerk op de beste manier gezuiverd en teruggebracht naar de oorspronkelijke leer.

4.3 De verdediging tegen de nieuwe vijanden van het christendom

De opkomst van de neologen

Te Water bepleitte in zijn oratie in 1785 de beoefening van de kerkgeschiedenis dus als het apologetische middel bij uitstek tegen vijanden van de gereformeerde

Elisabeth Verbeek, 'Menniste Paus'. *Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken*, Hilversum 2005 (diss. Leiden), 182).

²⁴ P.S. Allen, *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami* II, Oxford 1910, no. 541.

²⁵ Te Water, *Levens-berigt*, 206.

leer, de deïsten en de rooms-katholieken. Nu waren dat in het jaar waarin hij deze rede uitsprak bepaald niet de meest opzienbarende tegenstanders. Zoals eerder beschreven, was 1785 het jaar van de oprichting van het Haagsche Genootschap, dat als doel had de ideeën van de neologen te bestrijden.²⁶ Te Water noemde hen niet in zijn rede, een recensent deed dat wel. De *Nieuwe Nederlandsche bibliotheek* vond het onderwerp van de rede zeer gepast:

vooral ook in deezē tijd, waar in de zoogenaamde Hervormers, maar in de daad ongelukkige bedervers van het Christendom, door een schandelijke verdraaijinge, en ontrouwe aanhaalinge van zommige gedeelten der Kerkelijke Geschiedenisse, hunne oogmerken zoeken te bereiken, en de onbedrevenen, door hunne gewaagde en meesteragtige Uitspraaken, trachten te beduiden, dat de gewigtigste Leerstukken van het Christendom niet anders zijn dan verbasteringen, welke van tijd tot tijd ter Kerke zijn ingedrongen.²⁷

Deze recensie verscheen in oktober 1785 en het Haagsche Genootschap werd opgericht in de maand juli van dat jaar. In de maand dat Te Water zijn oratie hield, april, was hij wellicht nog niet ten volle doordrongen van het neologische gevaar. Toen hij dat eenmaal wel was, zeker als een van de directeurs van het Haagsche Genootschap, hield hij in 1788 opnieuw een rede over de apologetiek, maar dan geheel met het oog op de 'hedendaagsche vijanden', de neologen. Elementen uit deze rede zou hij twee jaar later opnieuw naar voren brengen in zijn tweede Leidse oratie. Uit deze redes blijkt dat Te Water inzag dat, met het oog op de nieuwe hervormers, het roer van de apologetiek geheel om moest.

Met de term nieuwe hervormers of neologen wordt bedoeld op een groep (voornamelijk Duitse) verlichte theologen.²⁸ Hadden de deïsten de mogelijkheid van een goddelijke openbaring afgewezen, de neologen wilden de openbaring, de Bijbel, juist handhaven als bron van de theologie. De Bijbel wilden zij dan wel zuiveren van wat zij zagen als bijgeloof. De neologen zagen hun werk als een nieuwe Reformatie, waardoor zij het christendom acceptabel wilden maken voor hun eigen tijd. Ze namen afstand van oude dogmatische systemen. De Bijbel wilden zij kritisch onderzoeken. In tegenstelling tot de deïsten vielen ze het christelijke geloof niet van buitenaf aan, maar van binnenuit. Niet alleen noem-

²⁶ Zie § 3.6.

²⁷ *Nieuwe Nederlandsche bibliotheek* 5 (1785) deel 1, 501.

²⁸ Emanuel Hirsch, *Geschichte der neuern evangelischen Theologie im Zusammenhang mit den allgemeinen bewegungen des Europäischen Denkens* IV, Gütersloh 1964³, 8-9; Karl Aner, *Die Theologie der Lessingzeit*, Halle 1929; E.G.E. van der Wall, *Verlicht christendom of verfijnd heidendom. Jacob van Nuys Klinkenberg (1744-1817) en de Verlichting*, Leiden 1994, 11; Dez., 'Religiekritiek en apologetiek in de achttiende eeuw. De dynamiek van een debat', *De Achttiende Eeuw. Documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw* 32 (2000) 17-35, aldaar 27-34; Joris van Eijnatten, *Liberty and concord in the United Provinces. Religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* (Brill's studies in intellectual history 111), Leiden en Boston 2003, 329-340; Albrecht Beutel, *Aufklärung in Deutschland* (Die Kirche in ihrer Geschichte, ein Handbuch 4, Lieferung O2), Göttingen 2006, 248-251.

den de neologen zichzelf christenen, hun vertegenwoordigers waren theologen op belangrijke posten.

In het historisch onderzoek is de term neologie later gebruikt als algemene benaming voor een fase uit de Duitse verlichte theologie, zo ongeveer de jaren 1740 tot 1790, de periode na de *Übergangstheologie*.²⁹ In de achttiende eeuw werd – ook door Te Water – met de benaming ‘nieuwe hervormers’ vooral bedoeld op de theologen die het verst gingen in het toelaten van verlichte ideeën in de theologie en die vooral in de tweede helft van deze periode werkzaam waren. Neologen waren voor Te Water degenen die kerndogma’s van het christendom aanvielen en die gedeelten van de Bijbel als vervalsingen aanmerkten. Zoals de wetten van het Haagsche Genootschap stelden: ‘nieuwe hervormers’ zijn degenen ‘die uit zogenaamde eerbied voor Christus de verbasteringen willen zuiveren en zo ’t geloof ondermijnen’.³⁰

De bekendste vertegenwoordiger van de neologie was Johann Salomo Semler (1725-1791). Hij nam in zijn vierdelige *Abhandlung von freier Untersuchung des Canon* (1771-1775) afstand van de orthodoxe inspiratieleer van de Bijbel en concludeerde op grond van kritisch onderzoek dat een aantal Bijbelboeken, waaronder Openbaring, niet in de canon thuishoorde.³¹ Bij zijn uitleg van de Bijbel ging Semler ervan uit dat de Bijbelschrijvers zich aangepast hadden aan het wereldbeeld en de voorstellingen die in hun eigen tijd gangbaar waren. De achttiende-eeuwse lezers moesten deze inmiddels achterhaalde voorstellingen zeker niet overnemen. Semler maakte tevens een duidelijk onderscheid tussen het Oude en Nieuwe Testament, waardoor hij een christologische uitleg van het Oude Testament afwees. Op al deze voor de orthodoxie bedreigende ideeën behoorde een weerwoord gevonden te worden. Ook door Te Water, die het pertinent oneens was met de door Semler en andere neologen naar voren gebrachte ideeën. Hij vond het een schande dat zij hun visies in hun boeken zonder enige terughoudendheid openbaar maakten.³²

De noodzaak van een nieuwe apologetiek

Al uit de opening van zijn rede voor het Haagsche Genootschap in 1788 wordt duidelijk dat Te Water inzag dat het niet zinvol was om tegen de neologen argumenten van de kerkvaders te herhalen.³³ Hij trok een vergelijking met de krijgskunde: als de allerbeste Romeinse veldheer aan het hoofd van een acht-

²⁹ G. Hornig, ‘Neologie’, in: Joachim Ritter en Karlfried Gründer (red.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie* VI, 718-720.

³⁰ Notulen bestuur, GA Den Haag, Archief HG, inv. nr. 1, f. 1-2.

³¹ Gottfried Hornig, ‘Hermeneutik und Bibelkritik bei Johann Salomo Semler’, in: Henning Reventlow, Walter Sparr en John Woodbridge (red.), *Historische Kritik und biblischer Kanon in der Deutschen Aufklärung* (Wolfenbütteler Forschungen 41), Wiesbaden 1988, 219-236; Henning Reventlow, *Epochen der Bibelauslegung IV, Von der Aufklärung bis zum 20. Jahrhundert*, München 2001, 175-189.

³² Te Water aan J.A. Vos, nov. 1775, UBL, BPL 1188.

³³ Te Water, ‘Redenvoering over de onderscheiden wijze der bevestiginge’, xix-xxi, xxv-xxxi.

tiende-eeuws leger zou staan, zou hij wegens zijn gebrek aan kennis van de nieuwe krijgskunde jammerlijk falen. Bepaalde argumenten die voorheen overtuigingskracht hadden bezeten, waren in de achttiende eeuw nutteloos geworden. Als voorbeeld daarvan noemde Te Water de ongeloofwaardige fabels en mythen van niet-christenen die de grote apologeten De Groot, Pierre-Daniel Huët en Samuel Bochart in het verleden hadden opgevoerd om daartegenover de geloofwaardigheid van de leer die Jezus verkondigde te laten uitkomen. Dat werkte niet meer. Met het oog op de neologen behoefde de apologetiek een heel nieuw arsenaal aan argumenten. In zijn lezing voor het Haagsche Genootschap zette Te Water uiteen op welke manier men aan de beste munitie kon komen.

Van sommige oude argumenten kon de apologet het beste afscheid nemen. Hij kon bijvoorbeeld niet meer volhouden dat onduidelijke passages uit de Griekse en Romeinse klassieken betrekking hadden op het christendom. De Waalse predikant Gervais Gallé (1627-1689)³⁴, die publiceerde over de Sibillijnse orakelen, had al een eeuw eerder aangetoond dat de vierde ecloge van de *Bucolica* (40 v. Chr.) van Vergilius onmogelijk gezien kon worden als een voorspelling van de geboorte van Jezus. De verdediger van het christendom kon zich eveneens beter niet meer beroepen op getuigenissen uit de Oudheid die door kritisch onderzoek waren ontmaskerd als vervalsingen. Kundige onderzoekers hadden vastgesteld dat diverse geschriften van vroege kerkvaders van veel later datum zijn, of in later tijd aangepast. Wie in de apologetiek deze geschriften nog steeds zou gebruiken, gaf de nieuwe vijanden alleen maar nieuwe wapens in handen.

Degene die de geopenbaarde godsdienst wilde verdedigen, deed er het beste aan zeer omzichtig te werk te gaan.³⁵ In de eerste plaats moest hij niet te negatief spreken over de natuurlijke godsdienst zoals die door de deïsten ontworpen was. De apologet moest volgens Te Water de waarheden van de deïstische natuurlijke religie prijzen. Tegelijkertijd behoorde hij echter te benadrukken dat deze waarheden niet toereikend zijn voor de mens om verlost te worden. Daarvoor zijn de 'verborgenheden' nodig, de waarheden waarvan men alleen maar kennis kan krijgen uit de goddelijke openbaring, de Bijbel. Wanneer de verdediger van het christendom dit betoogde, dan mocht hij zich niet verliezen in spitsvondigheden. Beter zou het zijn te proberen aan te tonen dat deze verborgenheden overeenstemden met de volmaaktheid van God, dat ze niet strijdig waren met de rede en dat ze een goede invloed hadden op het hart en het gedrag van de gelovigen.

Als de apologet Bijbelteksten wilde gebruiken als bewijs, dan behoorde hij geen gedeelten aan te halen waardoor hij de tegenstanders toch niet zou kunnen overtuigen. Te Water beriep zich hiervoor op een onverdachte bron, op Johannes Calvijn, in zijn ogen de belangrijkste van de reformatoren. De kerkvaders hadden getracht met de Bijbeltekst 'Heilig, Heilig, Heilig is de Heer der heir-

³⁴ NNBW VIII, 580.

³⁵ Te Water, 'Redenvoering over de onderscheiden wijze der bevestiginge', xxxi-xxxix.

scharen' de Drie-eenheid te bewijzen tegenover de Arianen. Calvin had dat weinig overtuigend gevonden. Te Water onderkende dat in zijn tijd 'alle bijgebrachte Bijbelplaatsen scherpzinniglijk beoordeeld worden'.³⁶ Daarom was één scherpe pijl beter dan duizend stompe, één overtuigende Bijbeltekst besliste de zaak het beste. Met het oog hierop adviseerde hij dan ook om het Oude Testament zoveel mogelijk buiten beschouwing te laten als het ging om leerstukken als de Drie-eenheid en de christologie. Al wist hij zeker dat in het Oude Testament bewijsteksten te vinden waren voor deze belangrijke leerstukken, hij meende dat het beter was deze niet in te zetten om de neologen te overtuigen. Zij ontkenden immers de mogelijkheid van voorspellingen over Jezus in het Oude Testament.

Met het gebruik van de geschriften van de oudste christenen behoorde de apologeet eveneens omzichtig om te gaan.³⁷ De geleerdste neologen, onder wie in de eerste plaats Priestley, probeerden namelijk de christelijke leer in diskrediet te brengen door een vertekend beeld van de kerk te geven en zo te doen geloven dat de eerste christenen nog niet de dogma's gekend hadden die later door de kerk zijn beleden. De kerkleer zou volgens de ideeën van Priestley niets meer zijn dan 'verbasteringen' van het oorspronkelijke christendom. Om dit te bestrijden behoorde de apologeet studie maken van de geschriften van de eerste christenen om zoveel mogelijk kennis over hen te krijgen. Tegen de neologen moest hij alleen authentieke teksten aanhalen die hij goed kon uitleggen in samenhang met het gehele werk van de desbetreffende auteur. Zo was zijn verdediging zeer overtuigend en kon hij aantonen dat er geen verschil was tussen de opvattingen van de discipelen en die van de Vroege Kerk. De verdediger van het christendom behoorde vooral teksten te zoeken uit dezelfde periode waaruit de neologen hun argumenten putten. Omdat zij christenen citeerden uit de periode van vóór het concilie van Nicea (325) om de leer van de Drie-eenheid te bestrijden, behoorden de verdedigers hun argumenten ook uit die periode halen. Niet uit latere eeuwen, want toen was de zaak door het concilie beslecht.

Een ander aspect dat de apologeet volgens Te Water in zijn betoog behoorde te beklemtonen was de samenhang van de diverse onderdelen van de christelijke leer. Degene die één van de christelijke leerstellingen loochende, zou uiteindelijk aan alle leerstellingen gaan twijfelen. De apologeet moest de nieuwe hervormers dit schrikbeeld voorhouden. Ontkenning van één dogma kon uitlopen op afval van het christelijk geloof. Dit sneeuwbaaleffect maakte Te Water onder andere duidelijk aan de hand van het leerstuk van het 'zedelijk bederf en de onmagt van zondaaren', de verdorven en hulpeloze staat waarin de mens na de zondeval verkeerde. Degene die dit ontkende zou uiteindelijk ook andere denkbeelden gaan vormen van de staat van de mens voor de zondeval, van de zondeval zelf, van de diepte van de menselijke ellende en van de verhevenheid van Gods gena-

³⁶ Te Water, 'Redenvoering over de onderscheiden wijze der bevestiginge', xxxvii.

³⁷ Te Water, 'Redenvoering over de onderscheiden wijze der bevestiginge', xlix-li.

de. Door deze verwoestende doorwerking te beklemtonen, kon de apologeet wellicht nog degenen die slechts één leerstuk in twijfel trokken overtuigen. Degenen die inmiddels alle leerstukken verwierpen en bespotten, bereikte hij er helaas niet meer mee.

De verdediger van het christendom moest verder het verschil in het oog houden tussen de 'grondwaarheden', die tot het wezen van het christendom behoren, en de waarheden die daar niet toe behoren.³⁸ Met de grondwaarheden stond of viel volgens Te Water het geloof. De andere waarheden betroffen niet het wezen van het christendom of waren slechts indirect van de tekst van de Bijbel afgeleid. De apologeet moest zich vooral concentreren op grondwaarheden als de Drie-eenheid, de goddelijke natuur van Jezus, de verzoening van zondaren met God door de dood van Jezus en Jezus' opstanding uit de dood. Het waren juist deze grondwaarheden die de neologen bestreden door middel van hun kritiek op de Bijbel.

Het verdedigen van de Bijbel

De 'nieuwe vijanden' richtten hun aanvallen met name op de Bijbel en daarom behoorde de nieuwe apologeet het heilige boek van het christendom te verdedigen.³⁹ Te Water constateerde dat sommige protestantse godgeleerden meenden dat bepaalde delen van de Bijbel geen goddelijke oorsprong hadden en dus in feite ten onrechte in de Bijbelse canon waren terecht gekomen. Om nog maar te zwijgen van mensen die de goddelijke oorsprong van de hele Bijbel met veel bespottung ontkenden. Hiertegen kon de apologeet weinig beginnen. Te Water doelde hierbij waarschijnlijk op de ideeën van Hermann Samuel Reimarus (1694-1768), die met behulp van veel ironie de Bijbel neerzette als louter mensenwerk zonder welke vorm van bovennatuurlijke inspiratie dan ook. Deze ideeën publiceerde Reimarus niet tijdens zijn leven. Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781) gaf na Reimarus' dood delen van diens ongepubliceerde werk uit in de zogenaamde 'Wolfenbütteler Fragmente' (1774-1778), zonder te onthullen wie de auteur was.⁴⁰

Te Water achtte het het verstandigst dat de apologeet zich richtte tegen theologen die slechts bepaalde Bijbelboeken voor onecht hielden, zoals de Duitse neologen Georg Ludwig Oeder (1694-1760) en Semler. Om hun ideeën te weerleggen, behoorde de apologeet te bewijzen dat de betreffende Bijbelboeken waren geschreven door de auteur op wiens naam zij staan. De verdediger van het christendom moest de waarheid van de erin beschreven geschiedenissen zoveel mogelijk staven met behulp van andere bronnen en aantonen dat niets erin strijdig was met de rest van de Bijbel. Wie door joden en christenen eeuwenlang geëerbiedigde boeken wilde aanvallen, moest daarvoor zware argumenten hebben. Wanneer de argumenten van de nieuwe vijanden gewogen werden, zou

³⁸ Te Water, 'Redenvoering over de onderscheiden wijze der bevestiginge', xlii-xlv.

³⁹ Te Water, 'Redenvoering over de onderscheiden wijze der bevestiginge', xlv-xlix.

⁴⁰ Albert Schweitzer, *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*, Tübingen 1913, 13-26.

ontdekt worden dat het stompe wapens waren: zeer zwakke redeneringen en soms zelfs niet meer dan spot. Sommigen mochten de achttiende eeuw dan op godsdienstig terrein een 'verlichte eeuw' noemen, Te Water was het niet met hen eens. Hij zag niet zozeer Verlichting als wel listige pogingen om de eeuwenoude sterke bewijzen voor het christendom krachteloos te maken.⁴¹

Een van de manieren waarop de nieuwe hervormers de betrouwbaarheid van de Bijbel probeerden aan te vallen, was volgens Te Water (en velen met hem) door het uitdragen van de accommodatietheorie.⁴² De gedachte dat de Bijbelschrijvers zich aangepast hadden aan de in hun tijd heersende meningen was niet nieuw. Vóór de achttiende eeuw hadden theologen al betoogd dat natuurkundige beschrijvingen in de Bijbel in plaats van de waarheid de toenmalige visie weergaven, bijvoorbeeld wanneer in de Bijbel geloof werd gehecht aan de werking van demonen op aarde. De neologen maakten de reikwijdte van de accommodatietheorie veel groter en pasten haar toe op een wijze die volgens Te Water nooit eerder vertoond was. Zij stelden dat Jezus en de apostelen zich ook in hun leerstellige uitspraken zouden hebben aangepast aan de dwalingen die in hun tijd onder het joodse volk leefden, om zo hun toehoorders ontvankelijker te maken voor hun boodschap. Bijbelse uitspraken over de grondwaarheden van het christendom zouden dus niet meer zijn dan aanpassingen aan voorstellingen die in het jodendom van de eerste eeuw leefden. Semler ging in deze trant uiteindelijk zo ver dat hij de verhalen over de opstanding van Jezus zag als een aanpassing aan de joodse manier van denken.

Voorheen was de accommodatietheorie niet op deze wijze tegen het christendom in stelling gebracht en daarom was volgens Te Water doordenking van een juiste verdediging nodig. Het beste kon men volgens hem van de neologen vragen wat dan precies die dwalingen van het joodse volk geweest waren. Hoe hebben zij gedacht over de Drie-eenheid, de godheid van Christus en diens opstanding uit de doden? Die vraag zouden de neologen nooit kunnen beantwoorden, want de enige bron die hierover uitsluitel gaf was het Nieuwe Testament. Bovendien achtte Te Water het onjuist om de accommodatietheorie op zulke teksten toe te passen. Het zou toch niet oprecht en edelmoedig van Jezus en de apostelen zijn om mensen op zulke belangrijke punten in hun dwalingen te laten? Dat klopte toch niet met de goedheid en wijsheid van Jezus? Hij had zich in zijn redes juist fel tegen de Farizeeën en Sadduceeën gekeerd. Wie er over nadacht zou niet anders kunnen doen dan de eer van Jezus en de apostelen op dit punt verdedigen. In het bijzonder de eer van de apostel Paulus, die Te Water zag aangevallen in de *Aanmerkingen op de prijsverhandelingen tegen Priestley* (1787) van Paulus Samosatenus. Achter dit pseudoniem ging waarschijnlijk Paulus van

⁴¹ Te Water, 'Redenvoering over de onderscheiden wijze der bevestiginge', liii.

⁴² Te Water, 'Redenvoering over de onderscheiden wijze der bevestiginge', xlix-lviii; J.W. Buisman, 'Bekkers wraak. Balthasar Bekker (1634-1698), de accommodatietheorie en Nederlandse protestantse theologen, 1750-1800', *De Achttiende Eeuw. Documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw* 30 (1998) 97-111.

Hemert (1756-1825) schuil, die vanwege zijn twijfel aan de leerstellingen van de Gereformeerde Kerk in 1784 zijn predikantsambt had neergelegd.⁴³ Samosatenus stelde dat Paulus op grond van zijn Farizeese beginselen kwam tot de gedachte dat Christus preëxistent was, dat wil zeggen dat Hij al bestond voordat Hij op aarde kwam. Te Water vond dit niet meer dan een verzinsel en miste elke vorm van bewijsvoering: Samosatenus had niet aangetoond dat de Farizeeën een voorbestaan aan de Messias toekenden en eveneens niet dat Paulus het op hun gezag verdedigde. Te Water vond het dan ook onbeschaamd dat Samosatenus zonder bewijs deze zaken durfde te verkondigen.

Te Water trad de neologen wel iets tegemoet. Hij erkende dat Jezus en de apostelen 'nu en dan' gebruik hadden gemaakt van uitdrukkingen die 'naar den aart van den Oosterschen spreektrant, in een oneigenlijken en verbloemden zin moeten opgevat worden'.⁴⁴ Hij vond het dus in principe geen probleem om de accommodatietheorie toe te passen op sommige uitdrukkingen in de Bijbel. Dat kon men echter alleen doen met een zo groot mogelijke kennis van de oosterse manier van spreken en van de Hebreeuwse dichtkunst. Dat de Bijbelschrijvers soms oneigenlijke uitdrukkingen gebruikt hadden, wilde volgens Te Water niet zeggen dat men alles wat zij over de belangrijkste waarheden van het christendom hadden gezegd dan maar in een oneigenlijke zin zou moeten opvatten. Weliswaar werd 'hier en daar' – hij specificeerde niet precies waar – in de Bijbel in oneigenlijke bewoordingen gesproken over de christelijke grondwaarheden. Daar stonden echter voldoende Bijbelteksten tegenover die in voor elk te begrijpen woorden dezelfde grondwaarheden verkondigden. De Bijbelschrijvers mochten zich dus soms in hun bewoordingen hebben aangepast aan hun tijdgenoten, de boodschap die zij uitgedragen hadden was tijdloos.

De noodzaak van kennis

Voor de nieuwe apologete achtte Te Water, kortom, kennis van de talen waarin de Bijbel is geschreven onontbeerlijk, al was het alleen maar met het oog op het juist toepassen van de accommodatietheorie.⁴⁵ De oude vijanden hadden weinig kennis van het Grieks bezeten en nog veel minder van het Hebreeuws. Wie zich daarvan wilde overtuigen, kon de geschriften van Socinus en diens volgelingen Crellius, Völkel en Enyedi lezen. Hetzelfde gold voor de deïsten. Degenen onder hen die zich als taalkenners presenteerden, konden dit niet waarmaken, zeker Voltaire niet. Die liet zich zelfs misleiden door de Vulgaat: haar vertaalfouten nam hij door zijn onwetendheid over.⁴⁶ Een niet al te grote kennis van de grondtalen van de Bijbel was voldoende om de oude vijanden te weerleggen. De nieuwe vijanden, onder wie Priestley, waren echter meer bedreven in het Grieks en

⁴³ Heering, 'Ten strijde tegen het verlichte christendom!', 15; Van Gestel, "De verbasteringen van het christendom", 12; Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen*, 37-38.

⁴⁴ Te Water, 'Redenvoering over de onderscheiden wijze der bevestiginge', lviii.

⁴⁵ Te Water, 'Redenvoering over de onderscheiden wijze der bevestiginge', lxi- lxxv.

⁴⁶ J.W. te Water, *Een bundel aantekeningen*, UBL, LTK 949 II, f. 58.

Hebreeuws. Om nog maar te zwijgen van Johann Jakob Wettstein (1693-1754), die volgens Te Water in de aantekeningen bij zijn uitgave van het Nieuwe Testament de taalkunde schandelijk misbruikt had.⁴⁷ Om de zwakheid van hun redeneringen te bewijzen en hun kunstgrepen te ontmaskeren, was het nodig dat de apologeet een nog grotere kennis van de taalkunde bezat dan de nieuwe vijanden.

Voor een goed begrip van het Hebreeuws was het gebruik van woordenboeken niet voldoende, studie van de boeken van de grote kenners Schultens, Schroeder en Michaelis was noodzakelijk. Hun werk verhelderde duistere plaatsen in het Oude Testament en daardoor werd de overtuigingskracht van die boeken des te groter. Om het Grieks te begrijpen moest men het werk van de grote kenners van die taal raadplegen: Hemsterhuis, Wesseling, Valckenaar, Ernesti en Ruhnkenius. Wie het Grieks van het Nieuwe Testament verklaarde met behulp van geschriften uit de eerste eeuw en de Septuaginta, de Griekse vertaling van het Oude Testament, zou inzichtelijk kunnen maken dat de nieuwe vijanden sommige Bijbelteksten schandelijk verdraaiden door de taalkunde te misbruiken. Alle gebrek aan kennis van de grondtalen leidde tot absurde exegese, ook bij de neologen. Zij bezaten volgens Te Water te weinig kennis van het Hellenistisch Grieks waarin het Nieuwe Testament is geschreven, een Grieks vol Hebraïsmen, omdat de auteurs hun Grieks niet uit de geschriften van de klassieken hadden geleerd, maar uit de Septuagint.⁴⁸ Verder kenden de neologen de geschriften van de Griekse klassieken en kerkvaders die ze gebruikten alleen maar via slechte Latijnse vertalingen.⁴⁹ De apologeet moest dus in kennis boven de neologen uitstijgen. Zo leidde ook hun aanval uiteindelijk tot een meer gedegen beoefening van de theologie.⁵⁰

Naast kennis van de taal achtte Te Water ook kennis van de geschiedenis van de Oudheid onmisbaar.⁵¹ Zonder kennis van de joodse geschiedenis kon het Oude Testament niet begrepen worden. Zonder kennis van de geschiedenis van de eerste christenen en de Romeinse geschiedenis werden fouten in de uitleg van het Nieuwe Testament gemaakt. De apologeet kon bijvoorbeeld uit de geschiedenis te weten komen wat de situatie was van de plaatsen waarheen de apostelen hun brieven stuurden en aan de hand daarvan de betrouwbaarheid van deze Bijbelboeken bewijzen. De sociniaan Samuel Crell had ontkend dat de eerste

⁴⁷ Wellicht is dit de reden dat Te Water het exemplaar dat hij van Wettsteins editie van het N.T. bezat nooit opengesneden heeft (*Bibliotheca Te Waterana*, 5).

⁴⁸ Zie voor de zeventiende-eeuwse strijd over het Grieks van het Nieuwe Testament: H.J. de Jonge, *De bestudering van het Nieuwe Testament aan de Noordnederlandse universiteiten en het Remonstrants Seminarie van 1575 tot 1700* (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, N.R. 106), Amsterdam enz. 1980, 32-37.

⁴⁹ Iona Guilielmus te Water, *Oratio de theologo erudito, publice dicta, cum magistratum academicum deponeret, de die VIII februarii a. MDCCLXXX*, Leiden [1790], 18, 20-21.

⁵⁰ Van der Wall, 'Religiekritiek en apologetiek', 33; Van Eijnatten, *Liberty and concord*, 324-325.

⁵¹ Te Water, *Oratio de studio historiae ecclesiasticae*, 35-41; Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 23-24.

brief van Johannes daadwerkelijk door de apostel was geschreven.⁵² Met behulp van kerkhistorische bronnen had Campegius Vitringa senior diens ongelijk kunnen bewijzen. De veel recentere aantijging van Semler dat het Bijbelboek Openbaring niet door Johannes kon zijn geschreven, omdat er in diens tijd in Thyatira nog geen gemeente was, meende Te Water met behulp van de kerkgeschiedenis eveneens gemakkelijk te kunnen weerleggen.

Te Water nam zoveel mogelijk kennis van de literatuur op apologetisch gebied. De Würzburger hoogleraar Heinrich Eberhard Gottlob Paulus (1761-1851) probeerde de wonderen in de Bijbel op een natuurlijke wijze te verklaren. Zo beweerde hij ook dat Jezus slechts schijndood was geweest.⁵³ De prikkeling van de bij de zalving van zijn lichaam gebruikte specerijen (Joh. 19:40) en de aardbeving (Matth. 28:2) zouden Hem uit zijn toestand van schijndood hebben doen ontwaken. Te Water noteerde naar aanleiding van een recensie met veel genoegen dat dit 'wangevoelen van Paulus' door de Amsterdamse arts Casparus Rensing in een verhandeling was weerlegd.⁵⁴ Te Water maakte ijverig notities van zulke natuurkundige verklaringen van Bijbelse wonderen, of dat nu de profeet Elia betrof die niet ten hemel zou zijn opgenomen, maar in een onweersbui omgekomen, of Jezus, bij wiens doop de Heilige Geest niet zou zijn verschenen, maar er een soort elektrisch licht zou hebben gestraald.⁵⁵ Te Water hield alles wat op het terrein van de apologetiek verscheen goed bij. Niet alleen door het lezen van recensies in tijdschriften, maar ook van de boeken zelf, zowel van apologeten als van degenen die bestreden moesten worden. Dat hij hen uit eerste hand kende, blijkt uit zijn bibliotheek, waarin zich boeken bevonden van onder andere Semler, Priestley en Reimarus.⁵⁶

Het juiste gebruik van de tekstkritiek

Behalve tot studie van de taalkunde riep Te Water in de strijd tegen de neologen ook op tot een zo goed mogelijke beoefening van de *ars critica*, de tekstkritiek, bij de bestudering van het Nieuwe Testament. In de zeventiende eeuw waren op dit gebied in de Republiek stappen ondernomen door de remonstrantse hoogleraren Etienne de Courcelles (1586-1659) en Jean le Clerc (1657-1736).⁵⁷ De laatste publiceerde in 1697 een handleiding op dit gebied onder de titel *Ars critica*.

⁵² W.J. Kühler, *Het socinianisme in Nederland*, Leiden 1912, 256-257.

⁵³ Reventlow, *Epochen der Bibelauslegung* IV, 207.

⁵⁴ J.W. te Water, Een bundel aantekeningen, UBL, LTK 949 II, f. 37 (Aantekening n.a.v. *Vaderlandsche Letter-oefeningen* 1806, 624-633).

⁵⁵ J.W. te Water, Een bundel aantekeningen, UBL, LTK 949 I, f. 137, 139, 181-182, 328.

⁵⁶ Vergelijkbare auteurs in Te Waters bibliotheek: R. Simon, K.F. Bahrdt, J.J. Griesbach, J.G. Töllner, W.A. Teller, Th. Paine, R. Price (*Bibliotheca Te Waterana*, 32-84).

⁵⁷ Maria Cristina Pitassi, *Entre croire et savoir. Le problème de la méthode critique chez Jean Le Clerc* (Kerkhistorische bijdragen 14), Leiden 1987; De Jonge, *De bestudering van het Nieuwe Testament*, 21-27; Henning Reventlow, 'Bibelexegese als Aufklärung. Die Bibel im Denken des Johannes Clericus (1657-1736)', in: Reventlow e.a. (red.), *Historische Kritik und biblischer Kanon*, 1-19, aldaar 7.

In de achttiende eeuw kwam de tekstkritiek verder tot ontwikkeling: grote verzamelingen van verschillende tekstvarianten van het Nieuwe Testament werden bijeengebracht en gepubliceerd, onder andere door John Mill, Johann Albrecht Bengel (1687-1752) en de al eerder genoemde Wettstein.⁵⁸

Tijdens zijn studie in Utrecht had Te Water kennis gemaakt met het toepassen van tekstkritiek op de Bijbel, zij het op voorzichtige wijze. Van zijn grote leermeester Wesseling had hij, blijkens een stelling bij zijn disputatie ter afsluiting van zijn Utrechtse studentenjaren, geleerd dat de grote hoeveelheid handschriften met diverse lezingen niets afdoet aan de autoriteit van de Bijbel.⁵⁹ Te Water zag dan ook zelf geen bezwaar in het beoefenen van tekstkritiek. Hij wees ter onderbouwing op theologen die dit voor hem betoogd hadden, onder wie Ernesti en Alberti. Elke theoloog moest enige kennis hebben van de regels en die bedachtzaam toepassen. Hij kon beter meer kennis vergaren op dit terrein dan wegens gebrek aan kennis meehuilen met de wolven in het bos:

De onkunde der oordeelkunde is de reden, waarom zeer veelen uit de orde der Godgeleerdheid, op den naam van *oordeelkunde*, als op een heilloos voorteken, schrikkende, schreeuwen dat de godlijke boeken bedorven worden, indien men slechts een haairbreedte afwijkt van den gemeenen tekst, gelijk zij 't noemen, dat is, van de uitgave der boeken des N.T., die in 't jaar 1624 bezorgd is, alschoon de bezorger dezer uitgave tot dezen dag toe, als een duisterling schuilt.⁶⁰

Een theoloog kon volgens Te Water niet zomaar een in een vorige eeuw vastgelegde teksteditie volgen en iedereen die daarvan afweek uitmaken voor een aanrander van de heilige tekst.⁶¹ Een grondige kennis van de methode van tekstkritiek achtte hij zelfs van het allergrootste belang met het oog op de nieuwe hervormers. Zij misbruikten in zijn ogen de tekstkritiek namelijk om zo alle bewijsteksten voor klassieke dogma's voor onecht te kunnen verklaren, of deze dusdanig aan te passen dat ze zeiden wat zij zelf graag zouden zien.⁶² In reactie hierop moest een theoloog echter niet de methode van tekstkritiek afwijzen, maar deze op de juiste wijze toepassen. Zo kon hij aantonen dat de neologen ongelijk hadden.

De apologeet moest daarom in de achttiende eeuw, waarin meer dan ooit gewerkt werd aan het vergelijken van handschriften en verzamelen van tekstvarianten, zoveel mogelijk kennis vergaren van de verschillende handschriften van de grondtekst. Hij behoorde alles te weten te komen over de oudheid, de oorsprong en de betrouwbaarheid van elke tekstvariant. Gewapend met die kennis

⁵⁸ Reventlow, *Epochen der Bibelauslegung* IV, 84-86.

⁵⁹ 'Nil auctoritati Vet. & N.T. detrahunt variantes Codicum lectiones' (Te Water, *Disputatio historico-critica*, F).

⁶⁰ *Vaderlandsche bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak* 2 (1790) deel 1, 366-371, aldaar 370.

⁶¹ Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 33-36.

⁶² Te Water, 'Redenvoering over de onderscheiden wijze der bevestiginge', lxxv-lxvi.

en met bedaardheid van geest kon hij zich mengen in de discussies over de juiste lezing van de Bijbeltekst. Ten bewijze dat die discussies volop gevoerd werden, verwees Te Water naar een zeer betwiste Bijbelplaats: 1 Joh. 5:7, het zogenaamde *comma Iohanneum*. Deze tekst ('En drie zijn er die getuigen in de hemel: de Vader, het Woord en de Heilige Geest; en deze Drie zijn één') gold als dé klassieke bewijstekst voor de leer van de Drie-eenheid. Velen waren echter in de loop der tijd deze woorden als een latere toevoeging gaan zien. Te Water noemde voor- en tegenstanders, maar nam in het geval van deze tekst zelf geen standpunt in. Zonder twijfel had dat te maken met zijn ontzag voor Wesseling: een van de stellingen bij Te Waters disputatie was namelijk dat 1 Joh. 5:7 zeer betwistbaar was.⁶³

Het is niet geheel toevallig dat Te Water wel in de bres sprong voor de juiste lezing van een andere Bijbeltekst, 1 Tim. 3:16. In een stelling bij zijn Utrechtse disputatie had dezelfde Wesseling betoogd dat in de eerste regel van deze Christushymne gelezen moest worden: 'God (θεος) is geopenbaard in het vlees', en niet de eveneens voorkomende versie waarin de eerste twee letters van dit Griekse woord ontbraken, waardoor er 'die is geopenbaard in het vlees' stond.⁶⁴ In de eerste lezing was deze tekst een onomstotelijk bewijs voor de leer van de goddelijke natuur van Christus, in de tweede lezing niet. Omdat deze tekst niet met taalkundige middelen te verdraaien viel, probeerden de neologen het met behulp van onvoorzichtig en vooringenomen gebruik van de tekstkritiek. Te Water kende van deze listige methode diverse voorbeelden. Wettstein en zijn navolgers waren alle plaatsen in het Nieuwe Testament waarin Jezus 'God' werd genoemd te lijf gegaan. De recentste navolger was Paulus Samosatenus in zijn reactie op de verhandelingen tegen Priestley. Hij beweerde aan de hand van tekstkritiek dat de evangelieschrijvers Jezus slechts als een bijzonder mens zagen en dat het niet zeker was dat Paulus Jezus ooit God had genoemd. Tegen zulke aanvallen was slechts één verdediging mogelijk: weloverwogen en objectieve tekstkritiek tegenover de vooringenomenheid van de neologen. Een voorbeeld van hun subjectiviteit zag Te Water bij Karl Friedrich Bahr (1741-1792). Hij verklaarde de eerste achttien verzen van het evangelie van Johannes voor onecht. Fijnzinnige pogingen tot verzwakking van de heilige waarheden hadden plaatsgemaakt voor het domweg ontkennen van de authenticiteit van delen van Bijbelboeken. Gedegen tekstkritiek zou echter de christelijke leer juist bevestigen en de voorbarige triomfzangen van de neologen doen verstommen.⁶⁵

Dat Te Water zich zeer verdiept heeft in de tekstkritiek blijkt uit een anoniem stuk dat hij in 1802 zond aan de *Vaderlandsche letter-oefeningen*. In dit tijdschrift had de Duitse theoloog H. Benzenberg een pleidooi gehouden voor de echtheid van de doxologie aan het slot van het Onzevader (Mat. 6:13, 'Want Uw

⁶³ 'Locus I Joh V 7 admodum controversus' (Te Water, *Disputatio historico-critica*, F^r); Te Water, 'Redenvoering over de onderscheiden wijze der bevestiginge', lxxi-lxx.

⁶⁴ Te Water, *Disputatio historico-critica*, F^r.

⁶⁵ Te Water, 'Redenvoering over de onderscheiden wijze der bevestiginge', lxx-lxxvi.

is het Koninkrijk en de kracht en de heerlijkheid, in der eeuwigheid. Amen'). Johann Jakob Griesbach (1745-1812), een vooraanstaand tekstcriticus, ontkende de echtheid van deze tekst met grote stelligheid. Johann David Michaelis (1717-1791) had echter betoogd dat dit helemaal niet zo zeker was en had een lans gebroken voor dit gedeelte. Henzenberg sloot zich hierbij aan en poogde de tekst te verdedigen middels een omstandig overzicht van de diverse codices, vroege vertalingen en citaten van de kerkvaders.⁶⁶ Te Water reageerde op dit stuk met een keur aan extra gegevens en verbeteringen. Een tikje vals stelde hij in het begin van zijn ingezonden stuk dat hij zich niet wil mengen 'in den twist der Geleerden'. Desondanks gaf hij door een keur aan citaten van diverse buitenlandse auteurs te kennen dat hij zelf ook een geleerde was met veel kennis op dit terrein. Al was hij zo eerlijk om enkele argumenten tegen de doxologie weer te geven, de meerderheid van zijn argumenten pleitte voor de echtheid van de doxologie. Hij sloot dan ook af met een citaat van het geschrift *Philopatris*, toegeschreven aan Lucianus van Samosata (ca. 120-200), maar volgens Te Water van iets later datum. Dit geschrift maakt melding van een gebed dat begint met 'Vader' en eindigt met een lofspraak. Dat kon in de ogen van Te Water natuurlijk slechts op één gebed slaan: het Onzevader.⁶⁷

Uit deze reactie blijkt dat Te Water zich terdege met tekstkritiek heeft beziggehouden. Zijn verwijzingen tonen een grote belesenheid op het gebied van de diverse handschriften van de Bijbel. Hij was goed op de hoogte van de teksten die in zijn tijd ter discussie stonden en maakte aantekeningen van artikelen die hierover verschenen. In zijn bibliotheek bevond zich bovendien een grote verzameling van edities van het Griekse Nieuwe Testament van maar liefst 74 verschillende exemplaren.⁶⁸ Een zo groot mogelijke kennis van tekstkritiek, van de grondtalen van de Bijbel en van de kerkgeschiedenis, was volgens Te Water onmisbaar om in de achttiende eeuw het christelijk geloof te kunnen verdedigen. Toen hij in 1790 een oratie mocht houden koos hij dan ook voor een betoog dat een theoloog in de eerste plaats geleerd behoorde te zijn.

4.4 De benodigde eigenschappen van een theoloog

De geleerde theoloog

Het schetsen van een beeld van de ideale theoloog was in de achttiende eeuw een geliefd oratieonderwerp van theologische hoogleraren. Petrus Laan (1695-1743,

⁶⁶ H. Henzenberg, 'Verdediging van het slot des allervolmaaksten gebeds, Matth. VI:3', *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen* 10 (1802) deel 2, 185-195, 229-237.

⁶⁷ [J.W. te Water], 'Aanmerkingen op het stuk van H. Benzenberg, getiteld: Verdediging van het slot des allervolmaaksten gebeds, Matth VI:13', *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen* 10 (1802) deel 2, 413-419.

⁶⁸ J.W. te Water, Een bundel aantekeningen, UBL, LTK 949 II, f. 109^r-115^v; *Bibliotheca Te Waterana*, 2-28.

Franeker) en Michaël Bertling (1710-1772, Groningen) hadden de theologen opgeroepen om vooral voorzichtig en gematigd te zijn.⁶⁹ Johannes Ratelband (1715-1793, Franeker) en Ewald Hollebeek (1719-1796, Leiden) hadden daarna bepleit dat de theoloog vroom moest zijn.⁷⁰ Theodorus Lubbers (1731-1804, Groningen) schilderde Jezus in 1777 als het voorbeeld voor de theoloog. Te Water had Lubbers naar aanleiding van deze oratie een brief geschreven met veel lof voor de wijze waarop hij de theoloog naar Christus' voorbeeld had beschreven: geleerd, vroom, welsprekend en zowel waarheid- als vredelievend.⁷¹ Te Water onderschreef dus al deze idealen, doch in 1790 koos hij met het oog op de aanvallen op het christendom voor het accentueren van de geleerdheid. De noodzaak van de verbinding van theologie met geleerdheid was al een halve eeuw eerder betoogd in de oraties van de Utrechtse hoogleraren Willem van Irhoven (1698-1760, godgeleerdheid) en David Mill (1692-1756, oosterse talen).⁷² De Utrechtse theoloog Franciscus Burman (1671-1719) had eveneens in zijn oratie de benodigde geleerde kwaliteiten van een volmaakte theoloog voor het voetlicht gebracht, door middel van een schets van de noodzakelijke opleiding en studie van de volmaakte theoloog, van zijn jeugd af aan.⁷³

Te Water zag in zijn eigen tijd de geleerdheid onder theologen, al deze vroegere pleidooien ten spijt, vooral afnemen. In plaats van aan gedegen studie besteedden de theologen hun tijd liever aan het lezen van alle nieuwe boeken die verschenen, of die nu goed of slecht waren.⁷⁴ Veel beter konden zij eerst de oudere auteurs lezen en geleerdheid vergaren om met die kennis de nieuwe auteurs te kunnen beoordelen. Welke vakgebieden moest een geleerde theoloog daarvoor beheersen? Naast de al eerder genoemde kennis van de Hebreeuwse en Griekse taal en de tekstkritiek behoorde hiertoe ook de kennis van het Latijn. Als een theoloog zijn inzichten buiten zijn eigen land wilde kenbaar maken, dan behoorde hij in het Latijn te publiceren. Voor theologen die hun moedertaal gebruikten, had Te Water geen goed woord over. Waarschijnlijk was deze afkeer mede ingegeven door het feit dat de neologen hun werken in hun moedertaal schreven.

⁶⁹ Petrus Laan, *Oratio inauguralis de prudentia theologo observanda*, Franeker 1739; *BLGNP* II, 292; Michaël Bertling, *Oratio inauguralis de modestia modestaque sapientia, theologo digna ac necessaria*, Groningen 1752.

⁷⁰ Johannes Ratelband, *Oratio inauguralis de pietate christiana theologo prorsus necessaria*, Franeker 1767; *BLGNP* V, 418-419; Ewaldus Hollebeek, *Oratio inauguralis de theologo non vere orthodoxo, nisi vere pio*, Leiden 1762; *BLGNP* IV, 209-211.

⁷¹ Te Water aan Th. Lubbers, ongedateerd, UBL, BPL 1188; Theodorus Lubbers, *Oratio inauguralis de theologo ad Christi, perfectissimi doctoris exemplar, formato*, Groningen 1777.

⁷² Guil. ab Irhoven, *Oratio de necessario linguarum eruditum, antiquitatum, historiae, philosophiae, artiumque liberalium cum theologia connubio*, Utrecht 1739; David Mill, *Oratio de erudita pietate*, Utrecht 1743.

⁷³ Franciscus Burman, 'De godgeleerde, of inwyngsreedenvoering over het gene tot een rechtschapen en volmaakten godgeleerden vereischt word', in: Dez., *De harmonie ofte overeenstemminge der vier h. evangelisten*, Amsterdam 1739², 755-798.

⁷⁴ Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 79.

Verder kon de geleerde theoloog niet zonder kennis van de Oudheid, zoveel mogelijk vergaard uit de oorspronkelijke bronnen.⁷⁵ Daarom had Te Water ook zelf een grote verzameling klassieke auteurs in zijn bibliotheek. Kennis van geografie en chronologie, de hulpwetenschappen van historiografie, was eveneens onontbeerlijk. Gewapend met die kennis zou de theoloog de christelijke leer doen bloeien, zonder die kennis dwaalde de theoloog in de donkerste duisternis. Verwaarlozing van de geleerdheid veroorzaakte in de ogen van Te Water niets dan onwaarheden in de theologie. Met behulp van de antieke geografie en geschiedenis kon de theoloog veel vermeende fouten in de Bijbel ophelderen. Bovendien kon hij met behulp van geleerdheid de neologen bestrijden, die verkondigden dat al in de Vroege Kerk dwaling en bijgeloof was vermengd met de christelijke leer, of, wat nog veel erger was, dat zelfs al in de Bijbel dwaling en bijgeloof te vinden was.

Te Water onderkende dat het ideaal van de geleerde theoloog niet voor iedereen bereikbaar was. Niet elke theoloog kon op alle gebieden uitblinken. Zijn gehoor, dat zich wellicht afvroeg of er eigenlijk ooit wel theologen geweest waren die het predikaat 'geleerd' verdienden, kon hij geruststellen. Het tweede deel van zijn oratie vulde hij met een overzicht van geleerde theologen, waarbij hij de nog levenden buiten beschouwing liet. De beoordeling van hen liet hij aan het nageslacht over. In zijn overzicht gaf hij als het ware een beknopte wetenschapsgeschiedenis van de theologie. Hij zette zijn geleerdenparade in met de vroegchristelijke theologen.⁷⁶ Na de vierde eeuw brak er een lange donkere tijd aan, waarin op het terrein van theologie en godsdienst onwetendheid en bijgeloof heerste. Voor Te Water waren de Middeleeuwen slechts een tijd van dwaling en bijgeloof: steeds meer invloed van de paus, geloof in relikwieën en handel in aflaten. De kruistochten om het graf van Christus te beschermen waren eveneens niet vrij van bijgeloof.⁷⁷

Na de duistere eeuwen begonnen de theologen zich weer tot de bronnen te wenden en daardoor bloeide de zuivere godsdienst weer op. De periode van de Reformatie was voor Te Water dan ook de kernperiode van de kerkgeschiedenis, wat verder blijkt uit het feit dat hij in zijn kerkhistorisch college de meeste aandacht naar deze periode liet uitgaan. Zelfs zoveel dat hij voor deze ene eeuw net zoveel tijd inruimde als voor alle andere. De eerste geleerde theoloog die Te Water na de duistere periode kon aanwijzen was Erasmus. Hij was uitermate kundig op het terrein van de letteren. Zijn grootste verdienste op het terrein van de theologie was zijn uitgave van het Griekse Nieuwe Testament.⁷⁸ In Te Waters

⁷⁵ *Bibliotheca Te Waterana*, 144-179; Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 14-16, 20, 27-28.

⁷⁶ Als geleerden onder hen merkte Te Water aan: Tertullianus, Clemens Alexandrinus, Origenes, Arnobius, Lactantius, Eusebius van Caesarea, Basilius de Grote, Gregorius van Nazianze, Hieronymus, Augustinus en Chrysostomus (Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 37-48).

⁷⁷ J.W. te Water, *Dictata de historia ecclesiastica patria* (manu auditoris anonymi), UBL, BPL 1307, f. 35-39 (tweede dictaat van dit college: J.W. te Water, *Dictata de historia ecclesiastica regni Belgici*. (1817-1818 manu J.T. Bodel Nijenhuis), UBL, BPL 2816).

⁷⁸ Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 49-50.

kerkhistorisch college kreeg Erasmus dan ook ruime aandacht. Te Water betoogde dat het feit dat hij niet uit een wettig huwelijk geboren was niet tot zijn nadeel strekte. Dat was tenslotte niet zijn eigen schuld, maar die van zijn ouders. Bovendien vormde het in die tijd geen verhindering om maatschappelijk in aanzien te staan en succesvol te zijn. Ter verdediging van deze stelling droeg Te Water de onwettige kinderen van prins Willem van Oranje en van diens zoon Maurits aan.⁷⁹

Te Water was het zeker niet eens met alle ideeën van Erasmus. Hij waardeerde hem vooral als de wegbereider van de kerkhervorming, die door Luther, Melanchthon, Calvijn en Beza voltooid was.⁸⁰ Met hen kon slechts een enkeling uit de latere eeuwen zich meten. Bij de laatste twee hervormers stond Te Water het langste stil. Calvijn roemde hij om zijn onberispelijk Latijn en zijn gedegen werk op het terrein van de dogmatiek. Welk theologisch werk was voortreffelijker dan zijn *Institutio religionis christianae*, welk voorwoord was beter dan de opdracht van de *Institutio* aan koning Frans I van Frankrijk, welk boek was geschikter om iemand te overtuigen? Calvijn was het beste voorbeeld voor elke dogmaticus. Beza kreeg alle lof voor zijn kennis van de geschiedenis en de Griekse taal en zijn arbeid op het terrein van de tekstkritiek van het Nieuwe Testament.

In de zestiende eeuw schitterde het licht van de geleerdheid echter niet alleen buiten de Republiek. De Leidse hoogleraar Franciscus Junius (1545-1602) verdiende volgens Te Water namelijk ook het predikaat 'geleerd'.⁸¹ Hij was over hem veel lovender dan over Erasmus. Zijn boeken toonden dat hij een groot kenner was van het Oude en Nieuwe Testament en van de antieke geschiedenis. Alle geleerden uit zijn tijd waren vol lof over de kunde van Junius, zelfs de grote Scaliger. Junius was in Te Waters ogen een navolgenswaardig voorbeeld voor alle theologen, want naast geleerdheid had hij alle karakteristieken van een groot theoloog: verstandigheid, gematigdheid, standvastigheid, heiligheid en waardigheid.

De theologen uit de tijd na de Reformatie besprak Te Water per land en hij begon met Groot-Brittannië. Twee theologen kregen van hem volle aandacht: John Pearson (1613-1686) en Richard Bentley (1662-1742).⁸² Te Water prees Pearson, anglicaans bisschop van Chester en groot kenner van de klassieke talen, om zijn grote kennis van de vroege kerkgeschiedenis. De allergrootste Britse theoloog vond Te Water echter Bentley, Master van Trinity College in Cambridge. Te Water was vol lof over zijn apologetisch werk, met name voor de wijze waarop hij het atheïsme weerlegde. Hij deed dit in de eerste serie Boyle-lectures, mogelijk gemaakt door een legaat van de natuurkundige Robert Boyle.

⁷⁹ Te Water, *Dictata de historia ecclesiastica patria*, UBL, BPL 1307, f. 46-47.

⁸⁰ Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 52-54; *Handelingen MNL* 1805, 4.

⁸¹ Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 55-56; *BLGNP* II, 275-278.

⁸² Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 57-63; *Oxford dictionary of national biography* XLIII, 324-327 en V, 291-298.

Deze had in zijn testament vijftig pond per jaar nagelaten voor het verdedigen van het christelijke geloof tegen de ongelovigen: atheïsten, deïsten, heidenen, joden en mohammedanen.⁸³ Behalve als Boyle-lecturer nam Bentley ook zelf de apologie ter hand. Hij verdedigde het geloof tegen de aanvallen van bijvoorbeeld Anthony Collins in zijn *A discourse of free-thinking* (1713). Met gebruikmaking van de diverse tekstvarianten van de Bijbel probeerden Collins en andere deïsten op een brutale wijze de autoriteit van het Nieuwe Testament te ondergraven. Bentley bestreed hen volgens Te Water op voortreffelijke wijze.

Ook in Frankrijk waren veel geleerde theologen, zoals bijvoorbeeld Benedictijner monniken die veel kennis hadden van de Oudheid en de Vroege Kerk.⁸⁴ Hieruit blijkt eens te meer dat Te Water zich in zijn beoordeling niet beperkte tot zijn eigen kerkelijke richting en zelfs niet tot het protestantisme alleen. Gereformeerde geleerde theologen waren er ook onder de Fransen, al hadden velen van hen hun land vanwege hun geloof moeten ontvluchten. Te denken viel aan David Blondel (1590-1655), groot kenner van de antieke en kerkelijke geschiedenis, en Jean Daillé (1594-1670), een voortreffelijke exegeet en kenner van de patristiek. De apologete en oriëntalist Samuel Bochart (1599-1667) mocht ook niet vergeten worden, diens geleerdheid stak met kop en schouder uit boven die van de anderen.⁸⁵ Het Heilig Roomse Rijk kende eveneens een keur aan geleerde theologen.⁸⁶ Onder hen bevond zich bijvoorbeeld Siegmund Jacob Baumgarten (1706-1757), die door middel van de geschiedwetenschap de waarheid van de heilshistorische feiten poogde aan te tonen.⁸⁷ Johann Lorenz von Mosheim en de later te bespreken Jablonski kregen van te Water eveneens een eervolle vermelding. De allergeleerdste onder de Duitse theologen was echter zonder twijfel Johann August Ernesti (1707-1781). Aan hem was de theologische wetenschap veel dank verschuldigd, of het nu op het gebied van exegese, taalkunde of geschiedenis was.⁸⁸

De geleerde theologen in de Republiek

Te Water eindigde zijn overzicht met de geleerde theologen in de Republiek. Bij hen zal wat langer worden stilgestaan, aangezien de keuzes die Te Water hier maakte veelzeggend zijn over zijn eigen theologische ideeën. In de eerste plaats

⁸³ Henning Reventlow, *Bibelautorität und Geist der Moderne. Die Bedeutung des Bibelverständnisses für die geistesgeschichtliche und politische Entwicklung in England von der Reformation bis zur Aufklärung*, Göttingen 1980, 553-555; John Redwood, *Reason, ridicule and religion. The Age of Enlightenment in England 1660-1750*, Londen 1996, 104-109.

⁸⁴ Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 63-67.

⁸⁵ Respectievelijk: Friedrich-Wilhelm Bautz, *Biographisch-bibliographisch Kirchenlexicon* I, Hamm 1990, 625, 1194-1195 en 637.

⁸⁶ Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 68-70.

⁸⁷ Martin Schloemann, 'Wegbereiter wider Willen. Siegmund Jacob Baumgarten und die historisch-kritische Bibelforschung', in: Reventlow e.a. (red.), *Historische Kritik und biblischer Kanon*, 149-155, aldaar 151-152.

⁸⁸ Zie voor Te Waters waardering voor Ernesti § 4.5.

noemde hij twee theologen die dan weliswaar niet onomstreden waren, vanwege hun remonstrantse sympathieën, maar wel geleerd: De Groot en Vossius.⁸⁹ De Groot verdiende de status van geleerde theoloog, vanwege zijn uitleg van de historische boeken van het Nieuwe Testament en natuurlijk vanwege zijn al eerder genoemde *De veritate*. De Leidse en later Amsterdamse hoogleraar Gerardus Joannes Vossius (1577-1649) was werkzaam op vele terreinen van de theologie. Hij publiceerde over het Nieuwe Testament, de chronologie van de Joodse geschiedenis, de pelagianen en de doop.

Alle andere geleerde theologen van de Republiek waren aan theologische faculteiten te vinden.⁹⁰ Te Water begon met Franeker. De belangrijkste theologen daar waren Campegius Vitringa senior, diens zoon Campegius Vitringa junior (1693-1723) en Herman Venema (1697-1787).⁹¹ Campegius Vitringa senior stak volgens Te Water met kop en schouders boven de twee anderen uit en zelfs boven alle theologen van zijn tijd.⁹² Diens grote geleerdheid bleek bijvoorbeeld alleen al uit zijn verklaring van het Bijbelboek Jesaja. Onder de theologen van de Groningse universiteit kregen vader en zoon Alting, Hendrik (1583-1644) en Jacobus (1618-1679), en Johannes Braun (1628/31-1708) het predikaat 'geleerd' vanwege hun kennis van de geschiedenis en de Hebreeuwse taal. Daniël Gerdes (1698-1765) kreeg alle lof vanwege zijn arbeid op het terrein van de kerkgeschiedenis.⁹³ Te Harderwijk kwamen twee theologen in aanmerking: de in zijn eigen tijd geëerde en in de achttiende eeuw nog immer gelezen Johannes Cloppenburg (1592-1652) en Johannes Meier (1651-1725), vanwege zijn indrukwekkende kennis van de joodse geschiedenis.⁹⁴ Onder de Utrechtse hoogleraren viel te denken aan Willem van Irhoven en de oriëntalist David Mill, die zoals we eerder zagen in hun oratie een oproep deden tot geleerdheid.⁹⁵ Friedrich Adolf Lampe (1683-1729) wilde Te Water zeker niet vergeten, maar de belangrijkste Utrechtse theologen waren Hieronymus Simons van Alphen (1665-1742) en bovenal Franciscus Burman (1671-1719).⁹⁶ Van Alphen was een goed exegeet en kenner van de talen. De geleerdheid van de helaas te vroeg overleden Burman bleek behalve uit zijn eerder genoemde oratie ook uit de vriendschappelijke contacten die hij in Engeland onderhield met sir Isaac Newton en de apologet Bentley.

De literaire rondreis langs de academies van de Republiek eindigde in Leiden. Deze stad kende een keur aan geleerde theologen. Te Water begon met een opsomming van een aantal: André Rivet (1572-1651), Franciscus Gomarus (1563-1641), Louis de Dieu (1590-1642), Fridericus Spanheim junior (1631-

⁸⁹ Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 70-71.

⁹⁰ Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 72-78.

⁹¹ Respectievelijk *BLGNP* III, 379-382; II, 428-440; III, 368-369.

⁹² *Handelingen MNL* 1805, 4; *Handelingen MNL* 1818, 2.

⁹³ Respectievelijk *BLGNP* II, 22-24; II, 24-26; V, 87-89; II, 215-217.

⁹⁴ *BLGNP* II, 127-129; *BWN* XII, 539-542.

⁹⁵ De Groot en De Jong (red.), *Vier eeuwen theologie in Utrecht*, 26-27.

⁹⁶ Respectievelijk *BLGNP* III, 238-242; III, 19-20; V, 101-102.

1701), Etienne le Moine (1624-1689), Jacobus Trigland (1583-1654), Salomon van Til (1643-1713) en Johannes à Marck (1656-1731).⁹⁷ Deze theologen waren geleerd, maar moesten in een viertal Leidse theologen toch hun meerderen erkennen. In de eerste plaats Herman Witsius (1636-1708). Diens werk achtte Te Water waardevoller dan de boeken die hij in zijn eigen tijd zag verschijnen.⁹⁸ Ten tweede Joan Alberti (1698-1762), die bepleitte dat men woorden uit het Nieuwe Testament behoorde te verklaren met behulp van parallellen uit de geschriften van de oude Grieken. Te Water wenste dat alle theologen zo goed Grieks zouden kennen als Alberti.⁹⁹ Leiden kon echter niet verlaten worden zonder het noemen van haar belangrijkste theologen: Johannes Coccejus en Albert Schultens. Coccejus (1603-1669) was een groot kenner van de talen, met name het Grieks.¹⁰⁰ Als de grootste verdienste van Albert Schultens (1686-1750), kenner bij uitstek van het Hebreeuws en Arabisch, zag Te Water zijn pionierswerk om het Bijbels Hebreeuws uit te leggen met behulp van de oosterse talen, met name het Arabisch.¹⁰¹

Aan het einde van deze rondgang langs de academies van de Republiek stellen we vast wat te zeggen valt over Te Waters eigen theologische visie. De periode 1650-1750, waarin de meeste besproken theologen werkzaam waren, was getekend door de tweedeling van het gereformeerd theologisch landschap in voetianen en coccejanen, twee stromingen die beiden de Dordtse orthodoxie aanhingen.¹⁰² De volgelingen van de Utrechtse hoogleraar theologie Gisbertus Voetius (1589-1676) hingen op filosofisch terrein de scholastiek aan en waren op spiritueel gebied leerlingen van de puriteinen. Hun theocratisch ideaal kwam naar voren in de beweging van de Nadere Reformatie, die na de leer ook het leven en de gehele maatschappij naar de normen van de Bijbel wilde inrichten. Ze stonden bekend als de traditioneelste theologen. De theologie van de volgelingen van Johannes Coccejus was minder star dan die van de voetianen. Zij waren meer op exegese dan op dogmatiek georiënteerd. In hun exegese legden ze een voorliefde aan de dag voor filologie en voor het aanwijzen van de voltrekking van Gods heilplan in de wereldgeschiedenis. Sommigen van hen waren piëtistisch. Ze gingen echter niet zo ver als de voetianen in het uitsplitsen van de godsvrucht in delen en onderdelen.

Na het midden van de achttiende eeuw was het debat tussen coccejanen en voetianen geheel verstomd. Toch was tot het einde van de achttiende eeuw nog steeds bekend tot welke richting een predikant behoorde en geschieden be-

⁹⁷ Respectievelijk *BLGNP* II, 375-378; II, 220-225; II, 167-169; II, 411-413; *NNBW* X, 634-635; *BLGNP* III, 355-358; IV, 424-428; III, 259-261.

⁹⁸ *BLGNP* IV, 456-458; Te Water, *Narratio de rebus Academiae*, 21-23.

⁹⁹ *BLGNP* III, 17-18; Te Water aan M. Röver, 21 april 1804, UBL, BPL 1007.

¹⁰⁰ *BLGNP* IV, 92-98.

¹⁰¹ *BLGNP* I, 330-333; Te Water, *Narratio de rebus Academiae*, 40.

¹⁰² J. van den Berg, 'Het stromenlandschap van de Gereformeerde Kerk in Nederland tussen 1650 en 1750', in: F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall (red.), *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk, voetianen en coccejanen 1650-1750*, Zoetermeer 1994, 9-27.

noemingen aan de hand van dit onderscheid.¹⁰³ Te Water heeft zelf als coccejaan altijd coccejanen opgevolgd. Zijn toebehoren aan deze richting blijkt ook uit zijn geleerdenparade. Het eerste wat aan Te Waters overzicht opvalt, is dat één theoloog schittert door afwezigheid: Voetius. Coccejus schaarde hij daarentegen onder de geleerdste Leidse theologen. Wanneer we de overige theologen op hun richting indelen, blijkt dat niet alleen Voetius, maar ook zijn volgelingen stiefmoederlijk bedeed zijn. Er zijn slechts vijf voetianen die het predikaat geleerd gekregen hebben, tegenover twaalf coccejanen.¹⁰⁴ Niet alleen zijn de coccejanen in de meerderheid, de nadere rangverdeling die Te Water maakte onder de erudiete theologen in de Republiek viel steeds ten gunste van de coccejanen uit. Hun vertegenwoordigers waren in zijn ogen de allergeleerdste godgeleerden, met name door hun kennis van de talen en uitleg van de Bijbel.

De gematigde theoloog

De theoloog moest dus apologetisch en geleerd zijn. Een andere eigenschap had hij echter volgens Te Water evenzeer nodig: gematigdheid. Hiermee betrad hij een van de platgetreden paden van de achttiende-eeuwse theologie. In de Republiek was bescheidenheid en gematigdheid hét theologisch devies geworden. Witsius, die zijn inaugurele rede in 1698 wijdde aan ‘de bescheiden theoloog’, gold voor de achttiende-eeuwers als het voorbeeld voor alle theologen. Velen na hem zouden hun oratie aan een vergelijkbaar onderwerp wijden.¹⁰⁵ Te Water pree in zijn overzicht van de geschiedenis van de Leidse universiteit in de achttiende eeuw Witsius om zijn bescheidenheid.¹⁰⁶ Aan die andere vooraanstaande Leidse hoogleraar uit de achttiende eeuw, Joan van den Honert, de ‘paus van Leiden’, vooral bekend om zijn polemieken, besteedde hij in dit werk juist geen bijzondere aandacht.

In zijn eigen inaugurele oratie pree Te Water net als Witsius de gematigdheid aan. Deze was volgens hem nodig bij het vaststellen of iemand al dan niet een ketter was.¹⁰⁷ Deze vraag behoorde men met de grootst mogelijke voorzichtigheid te beantwoorden. Veel gevaren lagen op de loer. Men mocht niet iemand een ketter noemen omdat hij in zijn theologische formuleringen andere of minder geschikte woorden gebruikte, terwijl hij wel hetzelfde geloofde. Het was bovendien onjuist om iedereen die op een bepaald punt ook maar enigszins afweek

¹⁰³ Jan A.F. de Jongste, ‘Conflict en rond predikantsbenoemingen in enkele Hollandse steden, ca. 1670-1770’, *NAKG* 75 (1995) 64-101.

¹⁰⁴ Voetiaans: Van Irhoven, Spanheim junior, Le Moine, Trigland, à Marck. Coccejaans: Venema, Vitringa senior en junior, Alting junior, Braun, Meier, Van Alphen, Burman, Van Til, Alberti, Coccejus en Schultens. Lampe, Witsius en Gerdes staan tussen beide richtingen in.

¹⁰⁵ Joris van Eijnatten, ‘Modestia, moderatio, mediocritas. De protestantse geestelijkheid in Nederland en de regulering van het publieke debat (1670-1840)’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 117 (2004) 26-44, aldaar 27, 34-35.

¹⁰⁶ Te Water, *Narratio de rebus Academiae*, 22.

¹⁰⁷ Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 28-32; J.Z. van Laren aan Te Water, 9 juni 1785, ZB, Hs 2079.

direct voor een ketter uit te maken. Datzelfde gold voor mensen die wonderlijke of verbazingwekkende denkbeelden verkondigden. Hen kon men beter dwepers dan ketters noemen.

De kerkgeschiedenis propageerde Te Water als het middel om echte ketterijen van valse te onderscheiden. Door studie kon men vaststellen wat de echte ideeën van ‘ketters’ waren. Te denken viel bijvoorbeeld aan Simon de tovenaer, over wie Wesseling in een stelling bij Te Waters Utrechtse disputatie beweerd had dat hij onterecht onder de ketters geschaard werd.¹⁰⁸ In de Bijbel (Hand. 8:9-24) staat weinig over hem, later is er van alles bij verzonnen en is hij gemaakt tot de vader van de eerste ketterij: de gnostiek. Beter was het volgens Te Water met behulp van historisch onderzoek vast te stellen wat de vermeende ketters zélf beweerd hadden en kritisch te bezien of zij niet gewoon verkeerd begrepen waren. De kerkhistoricus behoorde tevens goed in het oog te houden of de volgelingen van een ‘ketter’ wel hetzelfde hadden gedacht als de vermeende stichter. Dan zou de onderzoeker bijvoorbeeld ontdekken dat Montanus (tweede eeuw), de stichter van het montanisme, eerder een dweper dan een ketter was. Alle andere vermeende ketters zou de kerkhistoricus aan een even nauwkeurig onderzoek moeten onderwerpen. Goed onderzoek zou volgens Te Water uitwijzen dat Nestorius (381-451) niet zo maar op één lijn te stellen was met de nestorianen.

Te Waters aandacht voor ketters is kenmerkend voor de tijd waarin hij leefde. In de achttiende eeuw ontwikkelde zich een nieuwe waardering voor de ketterse stromingen. Een aantal kerkhistorici zette zich in om deze stromingen onpartijdig te beschrijven en de ‘ketters’ waar mogelijk te rehabiliteren, zoals Gottfried Arnold had gedaan in zijn *Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historie* (1699-1700). Te Water refereerde echter niet aan hem, wel aan Von Mosheim, die een *Versuch einer unparteiischen und gründlichen Ketzergeschichte* (1746-1748) publiceerde.¹⁰⁹ Hierin besteedde hij niet alleen aandacht aan vermeende ketters uit de Vroege Kerk, maar ook aan de anti-trinitariër Michael Servet, terechtgesteld in het Genève van Calvijn. Von Mosheims werk was niet het enige voorbeeld dat Te Water naar voren bracht. Hij verwees tevens naar studies als die van Mani en de manicheërs door Isaac de Beausobre en die van Nestorius en de nestorianen door Joseph Aloysius Assemani en door Jablonski.

Bij al deze nuancerings voegde Te Water wel de waarschuwing dat het zeker niet zijn bedoeling was om echte ketterijen die de evangelieleer vervormden goed te praten. Hij toonde zich zeer ontstemd over mensen die gnostici als Basilides en Valentinus probeerden te verdedigen of ideeën van de Manicheërs in

¹⁰⁸ ‘Simoni Mago locus inter Christianorum haereticos est negandus’ (Te Water, *Disputatio historico-critica*, F’).

¹⁰⁹ Johann Lorenz Mosheim, *Versuch einer unparteiischen und gründlichen Ketzergeschichte. Mit einer Einleitung von Marin Mulsow* I, Hildesheim en New York 1998, Einleitung, 6-7; Joris van Eijnatten, ‘Orthodoxie, ketterij en consensus, 1670-1850. Drie historische vertogen over religie en openbaarheid’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004) 468-490, aldaar 481-482.

bescherming namen. Dit deden zij niet uit liefde voor de waarheid, maar uit de zucht om iets nieuws te zeggen. De argumenten die verdedigers van deze ketters aanvoerden, waren bedrieglijk. Te Water meende hier echter niet dieper op in te hoeven gaan. Deze kwestie was in zijn ogen al afdoende behandeld door de Leidse hoogleraar Aegidius Gillissen in 1765. Hij had toen in een oratie de onterechte wijze van het verdedigen van ketters aan de kaak gesteld.¹¹⁰ Te Water besteedde wel bijzondere aandacht aan de gnostici, in zijn ogen onmiskenbare ketters. Hun oorsprong plaatste Te Water in de tijd van de apostelen, want in de geschriften van Paulus, Petrus en Johannes zag hij al felle reacties op de ideeën van de opkomende gnosis. Het begrip gnosis was dan misschien in die tijd nog niet bekend en haar ideologie nog niet helemaal uitgewerkt, het zaad van deze leer was in het Nieuwe Testament al heftig bestreden.¹¹¹

Niet alleen in de beschrijving van ketters behoorde de theoloog gematigd te zijn, deze eigenschap moest volgens Te Water uitkomen in al zijn werk. Dit betoogde hij in 1806 in een rede tot de leden van het Haagsche Genootschap, waarin hij hen opriep bij het verdedigen van de christelijke godsdienst zowel oprechtheid als voorzichtigheid te beoefenen. Dit deed hij aan de hand van Jezus' vermaning aan de discipelen om voorzichtig als de slangen en oprecht als de duiven te zijn (Matth. 10:16).¹¹² Gebrek aan oprechtheid lokaliseerde Te Water hierbij vooral onder de vijanden van het ware geloof. Bijvoorbeeld in hun Bijbeluitleg, die in zijn ogen ingegeven was door vooringenomenheid. De apologeten moesten daarentegen voorzichtigheid betrachten. Dit was nodig om te voorkomen dat zij, in reactie op wat de tegenstanders zeiden, zelf het volkomen tegendeel gingen beweren. Als de tegenstanders bijvoorbeeld stelden dat de verborgenheden van het geloof nergens in de Bijbel stonden, dan moesten de apologeten niet gaan beweren dat er zeer veel Bijbelteksten waren die ze bevestigden. Als het er slechts weinig waren, dan behoorden ze dat gewoon toe te geven. Een voorzichtige apologetiek was beter dan een verhitte polemiek; heftig uitvaren tegen mensen die niet hetzelfde dachten gaf eerder verbittering dan verbetering. Even voorzichtig moesten de theologen zijn in de zending onder de joden. Stapje voor stapje behoorden ze hen van de waarheid te overtuigen. In plaats van de joden direct het hele Nieuwe Testament als een goddelijke openbaring voor te spiegelen, konden de theologen beter beginnen met het aanwijzen van onbetwistbare voorspellingen over de komst van de Messias in het Oude Testament en daarvandaan verder bouwen. In de zending onder de heidenen moest men eveneens als met kinderen beginnen. Eerst zouden de zendelingen hen

¹¹⁰ Aegidius Gillissen, *Oratio de veterum haereticorum injusta defensione*, Leiden 1765.

¹¹¹ Te Water, *Oratio de studio historiae ecclesiasticae*, 37-38.

¹¹² J.W. te Water, 'Bedenkingen over het naauwe verband der opregtheid en voorzichtigheid in godsdienstige zaken', *Verhandelingen van het Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst, opgericht in 's Haege, voor het jaer 1806*, Amsterdam en Den Haag 1808, 11-72, aldaar 37.

kunnen wijzen op de natuur en hen vervolgens door middel daarvan overtuigen van het bestaan van de ware God.

Gematigdheid en geleerdheid waren dus bij het bedrijven van apologetiek twee onmisbare eigenschappen voor de theoloog. Het moge duidelijk zijn dat voor Te Water de apologetiek het belangrijkste onderdeel was van de theologie. Hij heeft zich echter ook met terreinen van de theologie bezig gehouden die niet in de eerste plaats een apologetisch doel hadden: exegese, profetische theologie en homiletiek. Hierbij verdween het verdedigen van de christelijke leer nooit geheel uit zijn blikveld, zoals uit het vervolg duidelijk zal worden.

4.5 De uitleg en verkondiging van de Bijbelse boodschap

Bijbelexegese

In een overzicht van de ontwikkeling van letterkunde en wetenschap, in een rede tot de leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, zei Te Water over de uitleg van de Bijbel:

Zeker gaat het, dat de zuivere Godsdienst en gegronde Bijbel-verklaringe meest bloeiden, wanneer Taal- Oudheid- en Geschiedkunde minder verwaarloosd werden. Wie daar in verst gevorderd waren in de vroegere eeuwen van het Christendom, deden aan hetzelfde den meesten dienst.¹¹³

Goede exegese was onmogelijk zonder kennis van de taal en tijd waarin de Bijbel geschreven was. Het stond voor Te Water vast dat exegese een belangrijk onderdeel van de theologie vormde. In zijn inaugurele rede verwees hij dan ook met veel instemming naar de oratie die zijn collega Brouërius Broes (1757-1799) enige tijd eerder in Leiden had gehouden. In deze oratie bracht hij de studie van de Bijbel als de voornaamste taak van de theoloog naar voren.¹¹⁴

Te Water heeft zich van jongs af aan bezig gehouden met exegese. Zijn disputatie ter afsluiting van zijn studie in Utrecht, over het nieuwtestamentisch verslag van de begrafenis van Jezus, is al eerder aan de orde gekomen.¹¹⁵ Als beginnend predikant bleef hij werken aan de uitleg van de Bijbel, ook al had hij in een dorpje als Haamstede geen uitgebreide bibliotheek tot zijn beschikking. Zijn werk is bewaard gebleven in een verzameling exegetische aantekeningen.¹¹⁶ Behalve zelfstandig exegetisch werk bevat de verzameling ook veel aantekeningen over tijdschriftartikelen. Voor publicatie zijn de aantekeningen nooit gebruikt, maar voor het houden van preken zijn ze ongetwijfeld zeer nuttig geweest. Hij

¹¹³ *Handelingen MNL* 1805, 4.

¹¹⁴ Brouërius Broes, *Oratio de literarum sacrarum studio, præcipuo theologi munere*, Leiden 1784.

¹¹⁵ Zie § 1.4.

¹¹⁶ J.W. te Water, Een bundel aantekeningen en opstellen meerendeels tot verklaring van Bijbelplaatsen uit het O. en N. Testament, UBL, LTK 949 I-II.

ging in de exegese grondig te werk. Toen hij wilde weten aan welke ziekte de Bijbelse koning Joram was overleden, schreef hij medici aan uit zijn kennissenkring om hun advies te vragen over de juiste interpretatie van de Hebreeuwse term voor diens aandoening.¹¹⁷

Te Water bleef tot op hoge leeftijd een trouw lezer van artikelen over de Bijbel in tijdschriften. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een ingezonden brief van hem aan de *Algemeene konst- en letter-bode*. Hij meldde daarin dat hij met genoegen het verslag van een lezing van zijn collega Johannes van Voorst voor het Nederlands Bijbelgenootschap had gelezen. Deze had volgens hem echter ten onrechte gemeld dat de Utrechtse hoogleraar Melchior Leydekker had meegewerkt aan een Maleise Bijbelvertaling.¹¹⁸ De vertaler was echter een naamgenoot die predikant te Batavia was geweest. Beide heren hadden een Zeeuwse achtergrond, vandaar dat Te Water – levenslang bezig met een heruitgave van De la Ruë's biografisch woordenboek – goed in deze materie was ingevoerd.

Slechts één keer werd Te Waters exegetisch werk gepubliceerd. Hij had als predikant in Vlissingen gereageerd op de twee delen *Byzonderheden over de Heilige Schrift* (1766) van de Rotterdamse predikant Petrus Hofstede (1716-1803).¹¹⁹ Deze verzameling Bijbelstudies geeft blijk van de veelzijdigheid en grote belevenswijze van Hofstede en zijn grondige werkwijze. In het derde deel, uitgekomen in 1775, nam Hofstede bij hem binnengekomen reacties op de eerste twee banden op en Te Water behoorde tot degenen die hem een brief gestuurd hadden. Hij droeg hierin diverse auteurs aan die Hofstede niet had gemeld. Hij richtte zich met name op Hofstedes uitvoerige bespreking van de aanwezigheid bij de verheerlijking op de berg en de hemelvaart. Te Waters vader was namelijk van mening geweest dat de mannen in witte kleding in het lege graf van Jezus (Luk. 24:4) en bij de hemelvaart (Hand. 1:10) geen engelen waren geweest. Hij dacht dat het Mozes en Elia waren, die ook de verheerlijking op de berg bijgewoond hadden. Dit zou nog eens nader onderzocht moeten worden maar, aldus Te Water junior, 'de kinderlyke eerbied verbiedt my in een onderzoek van het een en ander te treden'.

Te Water droeg ook eigen inzichten aan bij Hofstedes uitleg van de verheerlijking op de berg, zoals beschreven in Lukas 9:28-36. Te Water wilde deze gebeurtenis situeren rond het loofhuttenfeest. Dan werd de uitspraak van de apostelen 'het is goed dat we hier zijn, laat ons drie tabernakelen maken' (Luk. 9:33) begrijpelijk. De discipelen wilden met loofmateriaal van de boomrijke berg Thabor loofhutten maken. Bij Hofstedes duiding van de wolk in het verhaal als een

¹¹⁷ J. Macquet aan Te Water, 2 april 1770, ZB, Hs 440; Te Water aan N.G. Oosterdijk, 7 jan. 1772, UBL, BPL 1188.

¹¹⁸ [J.W. te Water], 'Iets over de Maleische vertalinge des Bijbels', *Algemeene konst- en letter-bode* 1821, deel 2, 153-155.

¹¹⁹ J.W. te Water, 'Aanmerkingen over eenige plaatsen in de Heilige Schrift', in: Petrus Hofstede, *Byzonderheden over de Heilige Schrift* III, Rotterdam 1775, 577-590; De Bie, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede*, 139-175.

groep engelen had Te Water zijn bedenkingen. Hoe kon het dan dat Mozes en Elia, die lichamelijk aanwezig waren, die wolk binnenstapten? Hoe kon het dat Gods stem kwam uit die wolk, als het een groep engelen was? Het leek Te Water beter de wolk te zien als het teken van de aanwezigheid van God. Hofstede liet zich blijkens diens naschrift door dit laatste niet overtuigen, maar was desondanks vol lof over Te Waters eruditie.

Ernesti als gids bij de exegese

Te Water lijkt zich in zijn verdere leven erbij te hebben neergelegd dat anderen meer bedreven waren in de exegese dan hij zelf. Hij heeft zich in zijn publicaties en colleges over exegese erop toegelegd de inzichten van anderen te verbreiden.¹²⁰ In elk geval in 1785 en in de jaren 1810-1811 gebruikte hij als leidraad voor zijn lessen over de uitleg van het Nieuwe Testament de *Institutio interpretis Novi Testamenti ad usus lectionum* (1761) van Johann August Ernesti (1707-1781).¹²¹ David Ruhnkenius zou Te Water hebben aangeraden om Ernesti's *Institutio* te gebruiken. In het college volgde hij paragraaf voor paragraaf het boekje van de Duitse theoloog en legde hij aan de hand van diens regels Bijbelteksten uit. We kwamen Ernesti eerder al tegen als de geleerdste theoloog uit Duitsland. De lof voor Ernesti was algemeen. Johannes van Voorst (1757-1833) prees hem in een oratie in Leiden in 1804 als de beste exegeet van het Nieuwe Testament na Hugo de Groot. Ook de Utrechtse hoogleraar Jodocus Heringa Ezn. (1765-1840), veel minder conservatief dan Te Water, baseerde zijn colleges exegese van het Nieuwe Testament op Ernesti.¹²²

De waardering voor Ernesti door Te Water en Van Voorst, allebei directeur van het Haagsche Genootschap, is wonderlijk, aangezien Ernesti door sommigen onder de neologen wordt geschaard.¹²³ Men kan hem echter beter niet als neoloog beschouwen, maar als iemand op wiens onderzoek de neologen voortgebouwd hebben.¹²⁴ Ernesti wilde de Bijbel niet anders onderzoeken en uitleggen dan menselijke boeken. De betekenis van een Bijbeltekst is die welke de schrijver bedoeld heeft. Deze betekenis is grammaticaal en historisch te bepalen. Geïnspireerd door Ernesti's visie op de exegese had de met hem bevriende Semler conclusies over de Bijbel getrokken waar het Haagsche Genootschap en Te Water fel

¹²⁰ J.W. te Water, *Dictata ad I.A. Ernesti Institutionem interpretum N.T.*, Lugd. Bat. 1810-1811, scripsit G.H.M. Delprat, UBL, BPL 974, f. 96-181; J.G. te Water, *Dictata de usu variarum disciplinarum de interpret. N.T.*, scripsit A.H. Blom, UBL, BPL 1238.

¹²¹ J.Z. van Laren aan J.W. te Water, 9 juni 1785, ZB, Hs 2079.

¹²² *BLGNP* II, 449-451 en III, 182; Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie*, 168-169, 185. Zie voor de vriendschap tussen Ruhnkenius en Ernesti: Elfriede Hulshoff Pol, *Studia Ruhnkeniana. Enige hoofdstukken over leven en werk van David Ruhnkenius (1723-1798)*, Leiden 1953 (diss.), 30.

¹²³ Reventlow, *Epochen der Bibelauslegung* IV, 180; Hirsch, *Geschichte der neuern evangelischen Theologie* IV, 10-14.

¹²⁴ Aner, *Die Theologie der Lessingzeit*, 98, 204, 219-220.

tegen streden.¹²⁵ Ernesti heeft zelf zulke vergaande conclusies nooit getrokken. Voor hem bleef vaststaan dat de Bijbel een geïnspireerd boek was. Neologen die in zijn ogen te ver gingen in hun kritiek op de Bijbel heeft hij dan ook bekritiseerd.¹²⁶

Waarom koos Te Water in de exegese voor Ernesti, de leermeester van de neologen? Waarschijnlijk was de vriendschap die Wesseling met Ernesti onderhield een teken voor Te Water dat hij hem wel kon vertrouwen. Een andere leerling van Wesseling, Rijklof Michaël van Goens, prees Ernesti's *Institutio* eveneens aan.¹²⁷ Te Water had echter terdege oog voor de gevaren van Ernesti. Hij was in zijn waardering voor 'den uitmuntenden Ernesti' zeker niet blind. Hij erkende dat Ernesti in zijn exegese zijn mening over leerstellige zaken liet doorschemeren bij het maken van keuzes, terwijl men die in de Bijbeluitleg juist onbevooroordeeld zou moeten maken. Ernesti's afkeuring van de voorstelling van het drievoudig ambt van Christus (koning, priester en profeet) deelde Te Water niet. Hij ging eveneens niet mee met Ernesti's visie dat teksten uit het Oude Testament nooit typologisch mogen worden uitgelegd, dus niet als een voorafbeelding van Jezus.¹²⁸

Ernesti's wijze van exegese bood Te Water de mogelijkheid om zich tegen de aanvallen van de neologen te verdedigen met gelijke wapens. Waar de neologen veel verder waren gegaan dan de gematigde Ernesti, bleef Te Water voorzichtig in het toepassen van diens ideeën, zeker wanneer zij in strijd kwamen met de traditionele geloofsvoorstellingen. Zo kon Ernesti's boekje een halve eeuw na het verschijnen nog steeds als leidraad bij het college exegese van het Nieuwe Testament dienen, terwijl in Duitsland de ontwikkelingen steeds verder gingen en de kritiek steeds meer ruimte kreeg. Te Water gebruikte Ernesti's methode zo voorzichtig dat deze geen gevaar opleverde voor de aloude leer, bijvoorbeeld door gewoon vast te houden aan de door Ernesti betwijfelde profetische theologie.

De profetische theologie

In het overzicht van geleerde theologen bracht Te Water Campegius Vitringa senior naar voren als de geleerdste theoloog onder zijn tijdgenoten. Later zou hij zelfs nog verder durven te gaan. Toen hij in 1805 de de grote reformatoren Luther, Melanchthon en Calvijn prees, voegde hij daaraan toe:

¹²⁵ Te Water aan J.F. Hennert, 9 jan. 1773, UBL, BPL 1188; Gottfried Hornig, *Johann Salomo Semler. Studien zur Leben und Werk des Hallenser Aufklärungstheologe* (Hallesche Beiträge zur Europäischen Aufklärung 2), Tübingen 1996, 37-40; *Allgemeine Deutsche Biographie* VI, 235-243, m.n. 239-240.

¹²⁶ Aner, *Die Theologie der Lessingzeit*, 240, 288.

¹²⁷ Wille, *De literator R.M. van Goens*, 217, 268.

¹²⁸ Te Water, 'Bedenkingen over het naauwe verband der opregtheid en voorzichtigheid', 19-20; J.W. te Water, *Een bundel aantekeningen*, UBL, LTK 949 II, f. 6^v; J.W. te Water, *Praecepta artis homileticae* (1803), UBL, BPL 1005, f. 19^v; Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie*, 54; De Bie, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede*, 148.

met welke waarlijk groote mannen slechts zeer weinigen in de twee volgende eeuwen kunnen vergeleken worden. Onder dezen was zonder twijfel *Vitringa*, de vader; doch waar zal men nu in geheel Europa bijna zijn weërgade vinden?¹²⁹

Vitringa senior was in Te Waters ogen onvergelykbaar met alle Europese theologen die na hem kwamen. Wat maakte deze Franeker theoloog zo bijzonder in Te Waters ogen? Het was zijn exegese, waarvan zijn commentaar op het Bijbelboek Jesaja zo'n prachtig voorbeeld was.¹³⁰ Vitringa was een beoefenaar van de *theologia prophetica*, de profetische theologie, die de voorspellende teksten uit de Bijbel bestudeerde en die onder coccejansen zeer populair was.¹³¹ Door bestudering van deze teksten wilde men aantonen dat de Bijbel een boek van goddelijke oorsprong was. De profetie in de Bijbel was een bewijs van Gods handelen in de geschiedenis en daarom werden de resultaten van de studie van deze teksten gebruikt als apologetisch wapen tegen atheïsten en deïsten.

Bij de bestudering van een profetische tekst raadde Vitringa aan eerst vast te stellen waarover de profetie handelde. Doelde het tekstgedeelte op omstandigheden uit de tijd van de profeet zelf of was de voorspelling op de verre toekomst gericht? Pas wanneer de uitlegger op dit punt zekerheid had kon hij vaststellen hoe hij de profetie moest opvatten, hetzij letterlijk, in grammaticale zin, hetzij in diepere, mystieke zin, of als een combinatie van beide. Om van dit laatste een voorbeeld te geven: voorspellingen over de toestand van het Joodse volk na de terugkeer uit de Babylonische ballingschap konden slaan op de toenmalige toestand van Israël. Omdat het karakter van deze voorspellingen echter zo verheven was, moesten ze tegelijkertijd ook verwijzen naar de messiaanse tijd. Op deze wijze bestudeerde Vitringa het Bijbelboek Jesaja: hij onderzocht de historische betekenis van de voorspellingen van de profeet, maar hield daarbij in het achterhoofd dat de voorspellingen zouden kunnen gaan over Jezus Christus en diens koninkrijk. Wanneer hij daar elementen van zag, wees hij ze aan. Men moest echter niet alles op Jezus laten slaan: als men de vervulling van de profetie in de oudtestamentische tijd kon aanwijzen, moest men dat doen, omdat de letterlijke betekenis dat vroeg.

Vitringa was zeker niet de enige profetische theoloog. In de achttiende eeuw bloeide het genre en werd het alom ingezet in de apologetiek, ook door vooraanstaande theologen in de Republiek. In Leiden brachten de beide Van den Hornerts het belang van de profetische theologie naar voren, vader Taco Hajo

¹²⁹ *Handelingen MNL* 1805, 4.

¹³⁰ Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 73.

¹³¹ Ernestine van der Wall, 'Between Grotius and Cocceius: The 'theologia prophetica' of Campegius Vitringa (1659-1722)', in: Henk J.M. Nellen en Edwin Rabbie (red.), *Hugo Grotius theologian. Essays in honour of G.H.M. Posthumus Meyjes*, Leiden 1994, 195-215, aldaar 201-208; Van Eijnatten, *Liberty and concord*, 82-90.

(1666-1740) in een diësoratie, zoon Joan (1693-1758) in een preek.¹³² De Franecker hoogleraar Herman Venema, een leerling van Vitringa, publiceerde in 1775 een boek over de profetische methode. Te Water had hem tijdens zijn reis door de Republiek in 1772 ontmoet en correspondeerde met hem, onder andere over de profetische theologie.¹³³ Tegen het einde van de achttiende eeuw kwamen er protesten op: niet alleen Ernesti, maar ook steeds meer theologen in de Republiek begonnen vraagtekens te zetten bij de profetische methode. Hiertegen kwam de Utrechtse hoogleraar Bonnet in het geweer. Hij betoogde in 1793 in een oratie dat profetieën in het Oude Testament wel degelijk op Jezus van toepassing konden zijn. De remonstrantse hoogleraar Jan Konijnenburg (1758-1831) betoogde in 1794 het tegendeel. In een antwoord op een prijsvraag van Teylers Godgeleerd Genootschap stelde hij dat alle voorspellingen over de Messias in het Oude Testament betrekking hadden op een aardse koning en dus onmogelijk op Jezus konden worden toegepast. Met het oog op Konijnenburgs verhandeling gaf Bonnet in 1795 een Nederlandse vertaling van zijn oratie uit met uitvoerige aantekeningen. Aangezien Jezus de profetieën op zichzelf toepaste, konden de theologen volgens Bonnet niet anders doen dan met Hem instemmen.¹³⁴

Net als Bonnet was Te Water van mening dat de profetische theologie niets van haar glans had verloren.¹³⁵ Die glans kon volgens Te Water echter het beste voorbehouden worden aan de eigen kring. Als apologetisch wapen tegen de neologen propageerde hij haar niet meer, vanuit het besef dat zij voor hen een reeds gepasseerd station was. Hij wilde dan ook dat de theologen haar mogelijke negatieve effecten in het oog hielden. Om de nieuwe hervormers geen stof tot bespotting te geven, behoorde de theoloog de profetische theologie met een zo groot mogelijke kennis van de geschiedenis te bedrijven. Zonder die kennis maakte hij immers veel fouten en deed hij de Bijbel en de godsdienst meer kwaad dan goed. De betrouwbaarheid van de profetieën stond voor Te Water zelf vast. Hij hoefde hiervoor alleen maar te wijzen op Jezus' voorspelling van de komst van valse messiassen na hem. Zijn voorspelling van de verwoesting van de tempel was eveneens waarheid geworden. Geen steen zou op de andere blijven, daarom had God Zelf dan ook de dwaze pogingen van Julianus Apostata om de

¹³² T.H. van den Honert, *Dissertatio de theologiae propheticae necessitate. Recitata a.d. VIII. Februarii MDCCXXI*, Leiden 1721; Joan van den Honert, 'Korte schets der prophetische godgeleerdheid, eerste deel, den XVIden april van het Jaar MDCCXXXVIII te Leiden, in de Pieters Kerk, uytgesproken', in: Dez., *Derde versameling van heilige mengelstoffen, behelsende eenige kerkelijke en academische verhandelingen en redenvoeringen*, Leiden 1747, 387-425; Dez., 'Korte schets der prophetische godgeleerdheid, tweede deel', in: Dez., *Derde versameling*, 426-469.

¹³³ Te Water aan H. Venema, 8 juli 1776, UBL, BPL 1188; Johannes Cornelis de Bruïne, *Herman Venema. Een Nederlands theoloog in de tijd der Verlichting*, Franeker 1973 (diss. Groningen), 118-125, 177.

¹³⁴ Van den End, *Gisbertus Bonnet*, 22-23; Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen*, 167-171.

¹³⁵ Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 31-32; Te Water, *Oratio de studio historiae ecclesiasticae*, 33-35; Te Water, 'Aanmerkingen over eenige plaatsen in de Heilige Schrift', 578.

tempel te herbouwen vrijdeld door middel van een aardbeving, storm en vuur. Aan de mogelijkheid van voorspellingen over Jezus in het Oude Testament twijfelde Te Water eveneens niet. Zo zag hij bijvoorbeeld in Psalm 68 een voorspelling van de hemelvaart van Jezus.

Vooraf om geloofwaardig te blijven in het duiden van profetieën was Te Water geen voorstander van het al te ver gaan in het aanwijzen van typologieën. Hij waarschuwde ervoor om niet, in reactie op de tegenstanders van het christendom die elke vorm van verwijzing naar Jezus in het Oude Testament afwezen, het tegenovergestelde te gaan doen. Het was in zijn ogen onjuist om directe voorspellingen over de Messias in alle oudtestamentische Bijbelboeken te willen zien en alle onderdelen van de wet van Mozes als voorafschaduwung te duiden van Christus' verzoenende dood en heerlijkheid.¹³⁶ Even voorzichtig behoorde men te zijn in het aanwijzen van vervullingen van profetieën in de latere geschiedenis. Matigheid was ook hier op zijn plaats. Aan het 'spelende vernuft' mocht hierbij niet de teugel gevierd worden.¹³⁷ Op één punt twijfelde Te Water echter niet: voorspellingen over de verbreiding van het evangelie hadden niet alleen op de tijd van de apostelen betrekking, maar ook op de verbreiding van het evangelie ten tijde van de Reformatie.¹³⁸

In het uitleggen van Openbaring behoorde men, vanwege het profetische karakter van dit Bijbelboek, zeer voorzichtig te werk te gaan.¹³⁹ Met Vitringa was Te Water van mening dat de meeste voorspellingen van dat boek nog op hun vervulling wachtten. Voor theologen die de vervullingen al in eerdere periodes plaatsten, had hij in zijn Leidse inaugurele rede geen goed woord over (geciteerd wordt de vertaling in een recensie):

Wie zal zich laten overreden, dat de Voorzeggingen, die in het Boek der *Openbaaringe* voorkomen, allen reeds voor lang, en dus veele eeuwen reeds geleden, vervuld zijn? Wie kan zekeren Engelschman¹⁴⁰ dulden, die voor weinig jaaren zoetelijk droomde, dat in het *Dertiende Hoofdstuk* van dat zelfde Boek beschreeven en voorspeld zoude zijn de wreedheid van Lodewijk den XIV, en de niet minder onmenselijke, dan onvoorzichtige Vervolginge der zoogenoemde Hugenoten of Protestanten. En dat de waare beteekenis van het geheimzinnig getal van zes honderd en zes en zestig gevonden werd in de

¹³⁶ Te Water, 'Bedenkingen over het naauwe verband der opregtheid en voorzichtigheid', 22; J.W. te Water, *Praecepta artis homileticae* (1803), UBL, BPL 1005, f. 18^r-22^r; J.W. te Water, Een bundel aantekeningen, UBL, LTK 949 I, f. 245.

¹³⁷ J.W. te Water, Redevoering over de nuttigheid der geschied-kunde, KB, 75 H 13, f. 7^r-10^r, aldaar 8^r.

¹³⁸ Te Water, *Oratio de studio historiae ecclesiasticae*, 36.

¹³⁹ Te Water, *Oratio de studio historiae ecclesiasticae*, 39-41 (dit gedeelte is vertaald in: *Nieuwe Nederlandsche bibliotheek* 5 (1785) deel 1, 501-505, aldaar 504-505); Van der Wall, 'Between Grotius and Cocceius', 211.

¹⁴⁰ Op wie Te Water doelde is onduidelijk, wellicht de Baptistische predikant James Bicheno († 1831) die deze uitleg aanhing (H.C.G. Matthew en Brian Henderson (red.), *Oxford dictionary of national biography* V, Oxford 2004, 642).

naam LUDOVICUS, 't geen hij ijdelijk pochte eindelijk door hem, na een onderzoek van meer dan twintig jaar, ontdekt te zijn?

Deze uitleg van de profetie keurde Te Water af, omdat ze te twijfelachtig was en de vervulling in het verleden plaatste. De vervulling van Openbaring 13 was in zijn ogen nog niet geschied. Een even onzinnig voorbeeld zag hij in de Zwitserse gebroeders Christian en Hieronymus Kohler, die zichzelf als de twee getuigen uit Openbaring 11 zagen. Deze fanatici en stichters van de secte van de Brügler, in de jaren veertig van de achttiende eeuw, waren bedriegers die voor hun geestdrijverij met verbanning bestraft werden. Hieronymus kreeg in 1752 zelfs de doodstraf.¹⁴¹ De moraal is duidelijk:

Gij ziet dus, dat deeze getuigen zijn geweest, niet die van welken het Boek der Openbaringe spreekt, maar getuigen van de Godlijke wrake, die hen allerrechtvaardigst gestraft heeft. Waarom zou ik hier meer bijvoegen. Dit weinige zal, hoope ik, genoeg wezen, dat ik met dit oogmerk heb aangevoerd, op dat wij voorzigtiger mogen zijn, en niets aangaande dit Boek stellen, 't geen tegens de Kerkelijke Geschiedenis strijdt.

Bij uitleg van profetie paste dus kennis en voorzichtigheid, uit eerbied voor de Bijbel. Met een betwistbare uitleg speelde men degenen die het bestaan van profetie bestreden alleen maar in de kaart.

Uitgave van de Opuscula van Jablonski

Te Water mag dan zelf geen monografie op het gebied van de exegese hebben nagelaten, hij heeft wel een belangrijke bijdrage geleverd door het uitgeven van geschriften van Paulus Ernst Jablonski (1693-1757). In de jaren 1804-1813 publiceerde Te Water vier delen van diens nagelaten werk. David Ruhnkenius had de geschriften als eerste ontvangen en Hendrik Albert Schultens gevraagd deze uit te geven. Na diens dood in 1793 gaf Ruhnkenius de opdracht aan Te Water, die op dat moment het Koptische schrift niet eens kende. De benodigde tijd om die taal te leren en het gebrek aan Koptische drukletters in Leiden zorgden ervoor dat de uitgave lang op zich liet wachten.¹⁴²

De gereformeerde theoloog en orientalist Jablonski was hoogleraar theologie te Frankfurt an der Oder.¹⁴³ In het begin van de jaren 1740 probeerde men tever-

¹⁴¹ Samuel Macauley Jackson e.a. (red.), *The new Schaff-Herzog encyclopedia of religious knowledge* VI, Grand Rapids 1953, 370.

¹⁴² Te Water, *Levens-berigt*, 245-249; Iona Guilielmus te Water, *Pauli Ernesti Jablonskii opuscula, quibus lingua et antiquitas Aegyptiorum, difficilia librorum sacrorum loca et historiae ecclesiasticae capita illustrantur. Magnam partem nunc primum in lucem protracta, vel ab ipso auctore emendata ac locupletata* I, Leiden 1804, v-vii; Te Water aan C. Saxe, 21 dec. 1795, KB, 74 D 12; Te Water aan M. Tydeman, 30 mei 1798, UBL, BPL 945.

¹⁴³ *Allgemeine Deutsche Biographie* 13, 526-527; Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd* II, 36; J. van den Berg, 'Theologiebeoefening te Franeker en Leiden in de achttiende eeuw', *It Beaken* 47 (1985), 181-194, aldaar 184-185. Te Water gaf een biografie van Jablonski in het voorwoord op het eerste

geefs om Jablonski zijn post in Frankfurt te laten verruilen voor een leerstoel in Franeker en collega te worden van Herman Venema en Petrus Conradi. Jablonski was een groot kenner van de Koptische taal en gebruikte deze kennis om moeilijke plaatsen in het Oude Testament op te helderen. Hij bestudeerde tevens de geschiedenis van de Vroege Kerk. Zijn geschrift *Exercitatio historico-theologica de nestorianismo* (1724) deed veel stof opwaaien, omdat hij daarin betoogde dat de ideeën van de nestorianen veel overeenkomst vertoonden met die van de gereformeerden. Hun ideeën waren in zijn ogen vooral verkeerd begrepen en hij zette zich in voor de verdediging van de nestorianen. In de Republiek was Jablonski dus theologisch niet geheel onverdacht en dat was de reden geweest dat zijn benoeming in Franeker geen doorgang vond. Stadhouder Willem IV hield deze tegen, omdat Jablonski de leer van de algemene genade onderschreef en daarom onmogelijk in gereformeerde geest college zou kunnen geven. Venema en Conradi waren al beticht van remonstrantisme, de goede naam van Franeker moest behouden blijven. Te Water was hiervan op de hoogte, vandaar waarschijnlijk zijn verzekering dat hij niet in alles de gevoelens van Jablonski goedkeurde. Hij gaf diens werk desondanks uit, want Jablonski's inzichten op exegetisch en kerkhistorisch terrein vond hij zeer waardevol.

Het eerste deel van Jablonski's *Opuscula* was een uitgave van diens verzameling Koptische woorden die voorkomen in de Bijbel en de klassieke auteurs. Door het identificeren van het oorspronkelijke Koptische woord kon Jablonski de betekenis van de leenwoorden duidelijk maken. Voor de uitgave zag Te Water Jablonski's verzameling waar nodig na. Hij vergeleek de verwijzingen van Jablonski zoveel mogelijk met later uitgekomen edities van klassieke schrijvers en haalde zoveel mogelijk fouten uit Jablonski's werk.¹⁴⁴ Omdat zijn kennis vooral op het terrein van geografie en de Bijbel lag, bemoeide Te Water zich vooral daarmee. De vele plantkundige namen liet hij wegens zijn onkunde op dat terrein grotendeels ongemoeid. In een aanhangsel voegde hij nog zeventig woorden toe die zijns inziens ook een Koptische achtergrond hadden. Het tweede en derde deel bestonden uit een verzameling van diverse studies van Jablonski. Zij bestreken de Egyptische godsdienst en geografie, uitleg van moeilijke Bijbelteksten en onderwerpen uit de vroege kerkgeschiedenis.¹⁴⁵ Enkele verhandelingen gaan in op de locatie van het land Gosen uit het Bijbelboek Genesis. De latere delen vergden minder inspanning van Te Water dan het eerste deel. Wel voegde hij hier en daar een aanmerking bij, bijvoorbeeld bij Jablonski's uitleg van Job 19:25: 'Want ik weet: mijn verlosser leeft en hij zal de laatste over het stof opstaan'. Te Water steunde van harte Jablonski's duiding van deze tekst als voorspelling van de komst van Christus en de opstanding uit de doden en betreunde het dat deze uitleg steeds minder bijval kreeg.

deel: Te Water, *Pauli Ernesti Jablonskii opuscula* I, vii-xviii. Deze is vertaald in: 'Leeven van Paulus Ernestus Jablonski', *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen* 1806 deel 2, 379-385.

¹⁴⁴ Te Water, *Pauli Ernesti Jablonskii opuscula* I, xxiii-xxiv.

¹⁴⁵ Te Water, *Pauli Ernesti Jablonskii opuscula* II, *3'.

Dat tussen het verschijnen van het tweede (1806) en derde (1809) deel een tijdspanne van drie jaar lag, was volgens Te Water niet zozeer aan het vele werk te wijten, maar aan zijn ouderdom en aan de Leidse kruitramp.¹⁴⁶ Het vierde en laatste deel (1813) was grotendeels gevuld met Jablonski's verhandelingen over Nestorius en de nestorianen. In het voorwoord ging Te Water uitvoerig in op de ontvangst van die werken.¹⁴⁷ Met Jablonski was hij, geheel in lijn met zijn inaugurele rede, van mening dat de ideeën van de nestorianen niet aan Nestorius zelf zijn toe te schrijven. Degenen die hierin een poging tot rehabilitatie van de nestorianen meenden te moeten herkennen, vergisten zich. De kerk had de ideeën van de nestorianen terecht als ketterij bestempeld.

De uitgave van Jablonski was voor een beperkt publiek toegankelijk. Zoals Te Water zelf opmerkte: zijn jongere tijdgenoten lazen misschien nog Latijn en Grieks, maar zeker geen Koptisch.¹⁴⁸ In Nederland waren weinig kenners van deze taal, daarom correspondeerde Te Water dan ook voornamelijk met buitenlandse filologen en Egyptekenners om hen om advies te vragen of gepubliceerde delen toe te sturen: de Zweedse diplomaat Johan David Åkerblad, de Franse orientalist Etienne Marc Quatremère, de anglicaanse bisschop John Randolph, en de Duitse hoogleraren Christian Gottlob Heyne (Göttingen), Georg Friedrich Creuzer (Heidelberg) en Heinrich Karl Eichstadt (Jena).¹⁴⁹ De publicatie vond uiteindelijk meer afname in Frankrijk en Duitsland dan in Nederland. In 1853 probeerde de Amsterdamse boekhandelaar Frederik Muller nog steeds complete sets van de Jablonski-editie te slijten voor zeven en een halve gulden.¹⁵⁰

Te Water was naast zijn editie van het werk van Jablonski nog van plan een heruitgave te maken van de *Observationes philologicae in Sacros Novi Foederis Libros* (1725) van Joan Alberti.¹⁵¹ Hij zinspeelde hierop in 1802, toen hij melding maakte van de voortreffelijke aantekeningen die Alberti zelf had gemaakt ten behoeve van een verbeterde uitgave van dit werk. De slechte ervaringen met de trage uitgave van Jablonski en Te Waters klimmende leeftijd hebben waarschijn-

¹⁴⁶ Te Water, *Pauli Ernesti Jablonskii opuscula* III, v.

¹⁴⁷ Te Water, *Pauli Ernesti Jablonskii opuscula* IV, vii-xxiv.

¹⁴⁸ Te Water aan J.D. Åkerblad, 8 maart 1803, UBL, BPL 1188; Te Water aan J. Meerman, 19 nov. 1806, MMW, Archief Meerman, 250/363; J. Meerman aan Te Water, 22 nov. 1806, MMW, Archief Meerman, 310/3.

¹⁴⁹ Te Water aan J.D. Åkerblad, aug. 1803 en 17 juli 1804, Te Water aan C.G. Heyne, 7 nov. 1804, 7 april 1806 en jan. 1810, Te Water aan E.M. Quatremère, 27 juni 1808, Te Water aan G.F. Creuzer, nov. 1809, Te Water aan H.K.A. Eichstadt (Soc. Lat. Jena), 25 nov. 1805 en 27 juli 1813, Te Water aan J. Randolph, juni 1807 en 14 nov. 1809, UBL, BPL 1188.

¹⁵⁰ Frederik Muller, *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders en van buitenlanders tot Nederland in betrekking staande*, Amsterdam 1853, fondslijst.

¹⁵¹ Te Water, *Narratio de rebus Academiae*, 24; Te Water, *Levens-berigt*, 398-399; H.W.M. van de Sandt, *Joan Alberti, een Nederlandse theoloog en classicus in de achttiende eeuw*, Utrecht 1984 (diss.), 266-267.

Capitulum Primum.
Observationes generales.

§ 1. Qui Oratorij sacri munera, quae decet ratione,
in Ecclesia Christiana fungi cupiunt, praedix
omnibus utilibus ac necessariis instructus sit,
paratusque ab eorum rerum idonea scientia
utroque, sine quibus nemo unus dignitatem
Ecclesiasticam unquam tenuit est, vel tenebitur.
Si quis enim pro concione dicere sustineat,
etiam imperitus utriusque linguae, quae libri divi-
ni scripti sunt, item antiquitatis Hebraeorum,
Graecorum ac Romanorum, porro historiae
veteris tam civilis quam Ecclesiasticae, etiam
Chronologiae ac Geographiae antiquae, qui
sunt veluti duo oculi universae historiae,
praeterea Philosophiae, cum Naturalis, tum
Moralis, imprimis denique disciplinae Theo-
logicae; si quis igitur, rerum earum omni-
um similiumque plane rudis, publice in
coetibus Christianorum dicere audeat, id certe
aut ab alijs, quos habeat auctores et duces
sequatur, ne transversum quidem ingens
recedere audebit, aut graviter saepe tempi-

Bladzijde van het door Te Water zelf geschreven dictaat van zijn college homiletiek
(1803).

lijk de voltooiing tegengehouden. De aantekeningen van Alberti die Te Water in zijn bezit had, zijn na zijn dood helaas zoek geraakt.

Homiletiek

In de academie en in de genootschappen was geleerdheid van het hoogste belang, vooral met het oog op de apologetiek. Behoorde deze geleerdheid zich in de ogen van Te Water ook uit te strekken tot de preekstoel? Een antwoord daarop kan gevonden worden in de lessen die hij als Leids hoogleraar aan zijn studenten meegaf over het houden van een preek. In de homiletiek deed zich in de Republiek in de tweede helft van de achttiende eeuw een verschuiving voor.¹⁵² Tot die tijd was de gangbare methode in het houden van een preek de analytische. De methode dankt haar naam aan het feit dat zij in de preek de analyse van de gekozen Bijbeltekst centraal stelde. Deze legde de predikant woord voor woord uit. Hierbij kwamen alle woorden uit de tekst vaak uitvoerig aan bod, ook minder belangrijke en gemakkelijk te begrijpen woorden als 'ende'. Het analytisch karakter werd tevens duidelijk wanneer zo'n preek in druk verscheen. De onderverdeling van het betoog ging zo diep dat deze niet alleen met cijfers en de letters van het Latijnse alfabet kon geschieden, ook het Griekse en Hebreeuwse alfabet moesten worden ingezet om de structuur zichtbaar te maken. De analytische methode bood de predikant alle mogelijkheid zijn geleerdheid aan de gemeente ten toon te spreiden. Zo kon hij alle andere Bijbelplaatsen langslopen waar hetzelfde woord eveneens voorkwam. Het was bovendien niet ongewoon de preek te larderen met Hebreeuwse, Griekse en Latijnse citaten.

In de tweede helft van de achttiende eeuw groeide de kritiek op de analytische methode. Veel kerkgangers vonden de preken die zij opleverde te saai en te geleerd. Een nieuwe methode maakte opgang: de synthetische of Engelse. Ze wordt Engelse methode genoemd omdat de Britse theoloog John Robert Tillotson (1630-1694) wordt gezien als bedenker van deze methode. Haar belangrijkste pleitbezorger in de Republiek was de Leidse hoogleraar Ewald Hollebeek. De synthetische methode zag in plaats van een uitvoerige exegese van de gekozen Bijbeltekst liever dat de predikant naar aanleiding van de gekozen Bijbeltekst een stelling formuleerde. In de preek behoorde de predikant de waarheid en het belang van deze stelling te betogen. Critici waren bang dat volgens deze nieuwe methode de exegese in de preek te veel zou ondersneeuwen. Veel predikanten in de Republiek probeerden dan ook beide methodes te combineren. Hoe keek Te Water tegen deze ontwikkelingen aan?

Toen Te Water in 1803 college gaf over het houden van een preek, kon hij zijn studenten wijzen op de vele literatuur die in de halve eeuw daarvoor op dit

¹⁵² Dit overzicht is gebaseerd op: Jelle Johannes Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800*, Nieuwkoop 1997 (diss. ThUK); J. Hartog, *Geschiedenis van de predikkunde in de protestantsche kerk van Nederland*, Utrecht 1887².

terrein was verschenen.¹⁵³ Uit het collegedictaat wordt duidelijk dat volgens hem de analytische methode absoluut niet had afgedaan. De exegese bleef bij hem de hoofdmoot van de preek. Wel behoorde deze ontdaan te worden van alle elementen die kritiek oproepen hadden. De preek moest voor alles eenvoudig en kort zijn. De prediker behoorde begrijpelijke woorden te gebruiken en woorden uit andere talen zoveel mogelijk te vermijden. De exegese behoorde wel bij het schrijven van de preek op analytische wijze te geschieden. Het schema bood de predikant namelijk houvast. Bij het houden van de preek mocht van de analytische aanpak echter niets meer te merken zijn. Het steeds zeggen van 'ten eerste, ten tweede' zou de hoorders alleen maar afstoten. Het bespreken van direct begrijpelijke woorden kon de predikant gevoeglijk overslaan, beter kon hij meerdere woorden of uitdrukkingen in één keer behandelen.

Zagen we eerder dat de theoloog voor alles geleerd moest zijn, wanneer hij de preekstoel beklom behoorde elke vorm van vertoon van die geleerdheid achterwege te blijven. Hij behoorde volgens Te Water de kerkgangers niet te vermoeien met het nagaan van de betekenis van een woord in de hele Bijbel. Het citeren uit bronnen buiten de Bijbel kon beter worden vermeden, tenzij het echt onmisbaar was, omdat deze citaten bijvoorbeeld de vervulling van een profetische tekst aantoonde. Lange citaten in preken keurde hij altijd af. In de zeventiende eeuw haalden de predikanten eindeloos kerkvaders, klassieke auteurs en rabbijnen aan op de kansel. Te Water was blij dat die mode voorbij was. Wie van de toehoorders had iets aan een predikant die de geleerde wilde spelen?¹⁵⁴ Citeren in vreemde talen was eveneens uit den boze. Dat dit voor Te Water zeer belangrijk was, blijkt uit een anekdote waarin zijn afkeer hiervan naar voren komt:

Ten bewijze hiervan strekke, dat hij [Te Water] eens zekeren dorpsleeraar, die, in zijn bijzijn, van den Griekschen en Hebreeuwschen grondtekst in het breede gewag maakte, ernstig vermaande, dat hij, ingevalle hij eenigen prijs op zijne tegenwoordigheid onder zijn gehoor stelde, zich voortaan van dergelijke geleerde uitweidingen geheel onthouden moest.¹⁵⁵

In de preek stond eenvoud en duidelijkheid dus voorop. Net als diepzinnige redeneringen en hogere welsprekendheid paste vertoon van geleerdheid niet in een kerkdienst. Behoorde met de geleerdheid ook de apologetiek een stap terug te doen op de preekstoel? Enerzijds wel. Het was in de ogen van Te Water onnodig om in een preek over een leerstellig onderwerp telkens weer de visies van diverse theologen aan te stippen en alle mogelijke dwalingen langs te gaan. De ware betekenis naar voren brengen en zwijgen over de afwijkende mening van

¹⁵³ J.W. te Water, *Praecepta artis homileticae* (1803), UBL, BPL 1005, f. 1^r-1^v.

¹⁵⁴ J.W. te Water, *De noodige voorzichtigheid en naauwkeurigheid in het aanhalen van schrijven aangeprezen* (1 dec. 1778), KB, 75 H 13, f. 11^r-16^v, aldaar 11^v-12^r, 15^r.

¹⁵⁵ *Handelingen MNL* 1823, 1-35, aldaar 16-17.

anderen was in zijn ogen beter. Anderzijds kon de predikant de achttiende-eeuwse vijanden van het christendom nooit geheel veronachtzamen. Als een geschiedenis uit de Bijbel het uitgangspunt van de preek was, behoorde de predikant altijd te benadrukken dat die geschiedenis waar gebeurd was.

Apologetiek was vooral op zijn plaats in de preken over de Heidelbergse catechismus, die vanouds verplicht gehouden werden op zondagmiddag.¹⁵⁶ De auteurs van de catechismus waren apologetisch ingesteld, de uitlegger behoorde dat ook te zijn. In zijn preek moest hij aan de hand van Bijbelteksten aantonen dat de leer van de catechismus de ware is. Hierbij behoorde hij ook de deïsten en neologen in het oog te houden. Natuurlijk ging de catechismus niet in op de achttiende-eeuwse aanvallen op de christelijke leerstellingen of op de autoriteit van de Bijbel. De predikant moest echter bij de bespreking van een afdeling van de catechismus die over een in zijn tijd bestreden onderwerp handelde altijd tegen de contemporaine bestrijders ingaan. Dat was het geschiktste moment om apologetiek te bedrijven.

Voor alle overige preken behoorde de predikant vooral Bijbelteksten te kiezen die bij de tijd en plaats van de kerkdienst pasten. Hiervoor behoorde hij bij de dagelijkse Bijbellesing passende teksten te noteren. Om de beginnende predikanten te helpen voegde Te Water aan het slot van zijn college een overzicht toe van bij bijzondere gelegenheden passende teksten. Het slotgedeelte van de preek, de toepassing, moest altijd bij de gekozen tekst passen. Bij het maken van de toepassing behoorde de predikant altijd twee groepen op het oog te hebben, de vromen en de ongelovigen. De ongelovigen moest hij overtuigen van hun zonden, de dreigende straf en de noodzaak van bekering. De vromen moest hij aanzetten tot grotere heiligheid en dankbaarheid tot God. Ze behoorden verzekerd te worden van de vervulling van Gods beloften.

Te Water wilde niet dat zijn preken gedrukt werden. Hij was van mening dat 'ons vaderland' al genoeg was 'opgepropt' met allerlei gedrukte preken, altijd voorafgegaan door een voorwoord waarin de predikant stelde dat de kerkangers hadden aangedrongen op publicatie. Als dat al waar was, dan vond Te Water dat nog geen voldoende reden voor publicatie. Bovendien was het drukken voor hem problematisch, omdat hij nooit in de kerk een uitgeschreven tekst voorlas, maar uit het hoofd preekte aan de hand van een preekschets

met geen ander doelwit, dan om de toehoorders den Bijbel te leeren verstaan, en, op grond daarvan, hun den eenigen weg tot zaligheid door 't geloof in den gekruisten Heiland bij voorduringe aantewijzen, met aanprijzing van bekeering en heiligheid.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Zie voor de catechismusprek: Willem Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Amsterdam 1986 (diss. Utrecht), 112-120.

¹⁵⁷ Te Water, *Levens-berigt*, 89-90.

Te Water meende dat de meerderheid van de mensen deze weg tot zaligheid zouden vinden. Hij had naar eigen zeggen altijd gedacht dat het 'Rijk van den gezegenden Verlosser zal talrijker in onderdanen worden, dan dat van den vorst der duisternisse'. Dat wil niet zeggen dat hij deze gedachte altijd openlijk uitdroeg. Dat riep namelijk weerstand op. Een keer toen hij het gedaan had in een preek had hem dat kritiek van 'godvruchtige hoorders' opgeleverd. Zij hadden hem van het tegendeel willen overtuigen. Om niet nog vaker van onrechtzinnigheid verdacht te worden, heeft hij zijn mening dat meer mensen behouden zouden worden dan verloren gaan zoveel mogelijk voor zich gehouden. Al meende hij zelf dat het absoluut geen onorthodoxe visie was, ook hier kon maar het beste voorzichtigheid betracht worden.¹⁵⁸

Uit de enige preekschets die van Te Water bewaard is gebleven, blijkt dat hij zijn preken net zo inrichtte als hij de toekomstige predikanten voorschreef. Deze ongedateerde preek handelde over de eerste vijf verzen van Mattheüs 26, waarin Jezus aan de discipelen vertelde dat Hij gekruisigd zou gaan worden en de overpriesters het besluit namen Hem te doden. Aan het slot van deze preek hield Te Water de 'zondaaren' onder zijn gehoor Gods heiligheid, rechtvaardigheid en liefde voor. Hij wees hen op de kruisdood van Jezus, 'tot heil van doem- en doodwaardige zondaaren', zonder dat was er 'geen middel, geen hope van ontkoming en leven'. De 'christenen' wees hij op hun 'Borg en Middelaar, die aan 't kruis voor U gestorven is en eeuwig voor U leeft en waakt'. Zij mochten al hun eigen lijden dan ook leggen in de handen van de alwetende God.¹⁵⁹ De opbouw van de preek mocht dan enigszins vernieuwd zijn, de boodschap die Te Water op de preekstoel verkondigde was onveranderd orthodox.

4.6 Receptie

Bij de bespreking van Te Waters Leidse oraties is al geciteerd uit de lovende recensies in de *Vaderlandsche bibliotheek*.¹⁶⁰ Het apologetisch oogmerk en de oproep tot geleerdheid waardeerde dit tijdschrift zeer. De Franeker filoloog Everwinus Wassenbergh (1742-1826) viel Te Water bij in een oratie die hij een paar maanden na Te Waters pleidooi voor de erudiete theoloog hield. Te Waters oproep om, met het oog op een zo breed mogelijke verspreiding van filologische en exegetische inzichten, toch vooral in het Latijn te publiceren citeerde Wassenbergh met grote instemming.¹⁶¹ In de *Vaderlandsche bibliotheek* toonde recen-

¹⁵⁸ Te Water aan H. van Alphen, 29 maart 1798, UBL, LTK 2083; Te Water aan HMW, 27 dec. 1782, Noord-Hollands Archief, Archief HMW, inv. nr. 58.

¹⁵⁹ J.W. te Water, Een bundel aantekeningen, UBL, LTK 949 II, f. 2^r-7^v, aldaar 6^v-7^v.

¹⁶⁰ *Nieuwe Nederlandsche bibliotheek* 5 (1785) deel 1, 501-505; *Vaderlandsche bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak* 2 (1790) deel 1, 366-371.

¹⁶¹ Everwinus Wassenbergh, *Oratio de bonarum hodie literarum et eruditionis in Belgio commodis et incommodis, eaque vel amplificandi, vel tollendi modis*, Franeker 1790, 23; NNBW IV, 1436-1438.

sent Jacob Kantelaar (1759-1821) zich niet erg enthousiast over Te Waters analyse van de juiste verdediging van het christendom, in de rede voor het Haagsche Genootschap in 1788. Te Water zei veel behartenswaardigs over de studie van de Bijbelse grondtalen en exegese, maar de theologisch meer verlichte Kantelaar vond hem over het algemeen te ouderwets. Zelf zag hij meer in een kritischer wijze van uitleg van de Bijbel en hij betreurde het dat Te Water zonder enige grond zijn tegenstanders van oneerlijkheid beschuldigde.¹⁶² De oproep tot voorzichtigheid in de rede op de vergadering van het Haagsche Genootschap in 1806 werd door de *Vaderlandsche bibliotheek* positief ontvangen, als 'een woord op zijn pas', waardig om betracht te worden.¹⁶³ De *Bibliotheek van theologische letterkunde* oordeelde minder positief. De Bijbelse voorbeelden van oprechtheid en voorzichtigheid vond men er met de haren bijgesleept. In het toeschrijven van onoprechtheid aan de neologen was Te Water in de ogen van de recensent zeer onvoorzichtig te werk gegaan, geheel in strijd met zijn eigen voorschrift.¹⁶⁴

Over Te Waters grootste theologische publicatie, de uitgave van Jablonski, is in later tijd erg negatief geschreven door de negentiende-eeuwse kerkhistoricus Sepp. Hij meende dat het 'een werk te zwaar voor zijne krachten' geweest was. Hermannus Bouman heeft in zijn commentaar op Sepp deze mening terecht bestreden.¹⁶⁵ Bij verschijnen werden de delen van Jablonski's *Opuscula* stuk voor stuk met gejuich ontvangen. De Göttinger hoogleraar Christian Gottlob Heyne, kenner van de geschiedenis van de Oudheid, was als hoofdredacteur van de *Göttingische gelehrte Anzeigen* vol lof.¹⁶⁶ De toevoegingen van Te Water toonden volgens deze recensent diens grote belezenheid, die gepaard ging met bescheidenheid wanneer hij Jablonski moest corrigeren. De *Neue Leipziger Literaturzeitung* had juist kritiek op die bescheidenheid. De recensent van dit blad betreurde het dat Te Water Jablonski zo weinig verbeterde.¹⁶⁷

In eigen land was 'geleerd' het predikaat dat talloze recensies aan deze uitgave verleenden.¹⁶⁸ Voor de wetenschappelijke wereld werden deze uitgaven onmisbaar geacht. De *Recensent* was zeer lovend:

¹⁶² *Vaderlandsche bibliotheek* 2 (1790) deel 1, 235-237; Simon Vuyk, *Jacob Kantelaar. Veelzijdig verlicht verliezer, 1759-1821*, Zwolle 2005, 27.

¹⁶³ *Hedendaagsche vaderlandsche bibliotheek* 1809 deel 1, 49-50.

¹⁶⁴ *Bibliotheek van theologische letterkunde* 1809, 321-327.

¹⁶⁵ Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie*, 213; Hermannus Bouman, *De godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland, gedurende het laatste gedeelte der vorige en in den loop van den tegenwoordige eeuw*, Utrecht 1862, 98 n. 1.

¹⁶⁶ *Göttingische gelehrte Anzeigen* 1805, 177-182 (overgenomen in *Konst- en letter-bode* 1805, 264-266); 1808, 385-389; 1810, 1081-1088; 1814, 258-262.

¹⁶⁷ *Neue Leipziger Literaturzeitung* 1810, 1230-1232.

¹⁶⁸ *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen* 1806 deel 1, 49-56; 1807 deel 1, 412-419, 461-465; *Hedendaagsche vaderlandsche bibliotheek* 1805 deel 1, 56-59; 1807 deel 1, 488-489; *Recensent, ook der recensenten* 3, 102-106; 5 deel 1, 195-200; *Bibliotheek van theologische letterkunde* 1805 deel 1, 321-357; 1807 deel 1, 339-369 en 813-840; *Jaarboeken der wetenschappen en kunsten in het Koninkrijk Holland* 1, 13-16; *Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak* 1815 deel 1, 7-9.

Onze Landgenooten kennen toch, hopen wij, onzen TE WATER wel van den kant zijner uitnemende belesenheid in oudere en nieuwere, Godgeleerde en Letterkundige, Kerkelijke en Wereldlijke, vooral Vaderlandsche, Geschiedenis- sen, enz., en van dien zijns zuiveren, netten en beschaafden stijls, beide in de *Nederduitsche* en *Latijnsche* talen.¹⁶⁹

Met zoveel lof is het wel begrijpelijk dat ook de *Recensent* het betreunde dat Te Waters bescheidenheid ertoe geleid had dat zijn aanmerkingen zo beperkt waren gebleven. De filoloog Daniël Wyttenbach (1746-1820), de opvolger van Ruhnkenius, was vol lof voor de uitgave. Hij was van mening dat Ruhnkenius in Te Water, vanwege diens grote geleerdheid, een waardige uitgever van Jablonski's werk gevonden.¹⁷⁰ Hij kreeg hierin bijval van Caspar Jacob Christiaan Reuvs (1793-1835), hoogleraar archeologie te Leiden. Deze bewonderde Te Waters 'grootte belesenheid' en meende dat de Jablonski-editie met de annotatie van Te Water tot in lengte van dagen 'voor klassiek' gehouden zouden worden.¹⁷¹ Niet alleen collega's en recensenten, ook studenten bewonderden de Leidse hoogleraar om zijn belesenheid. De latere Waalse predikant G.H.M. Delprat (1791-1871), die als student meerdere van Te Waters colleges had gevolgd, was vol bewondering over diens geleerdheid en kennis, omdat deze niet uit de tweede hand was.¹⁷² Zo kreeg Te Water van anderen het voor hem zo belangrijke predikaat 'geleerd', niet alleen van recensenten, maar ook van studenten.

4.7 Verdediger van een bestreden kerkelijke leer

In het tot nog toe gangbare beeld van de theoloog Te Water als behoudend en vasthoudend aan de leer van de kerk behoeft geen radicale wijziging aangebracht te worden. Wel moet beklemtoond worden dat zijn trouw aan de gereformeerde belijdenisgeschriften gepaard ging met een open oog voor de ontwikkelingen van zijn eigen tijd. Hij besepte dat de beoefening van de theologie in een eeuw van Verlichting op sommige punten om wijzigingen vroeg, vooral met het oog op het behoud van de leer van de Gereformeerde Kerk.

In Te Waters inaugurele oratie (1785) in Leiden was dit besef nog niet aanwezig. Hij zette in deze rede de noodzaak uiteen van het nauw verbinden van theologie en kerkgeschiedenis. Dit deed hij met name met het oog op de apolo-

¹⁶⁹ *Recensent*, ook *der recensenten* 3, 102.

¹⁷⁰ Daniel Wyttenbach, *Vita Davidis Ruhnkenii*, Leiden en Amsterdam 1799, 190; [Dez.], *Bibliotheca critica* III deel 3, 158-160; III deel 4, 98-100; *NNBW* I, 1591-1595.

¹⁷¹ C.J.C. Reuvs, 'Levensberigten van oudheidkundigen', in: *Antiquiteiten. Een oudheidkundig tijdschrift* 2 deel 2 (1823), 285-292, aldaar 290; H.D. Schneider, 'C.J.C. Reuvs: wegbereider van de Nederlandse egyptologie', in: E.H.P. Cordfunke e.a. (red.), *Loffelijke verdiensten van de archeologie*. C.J.C. Reuvs als grondlegger van de moderne Nederlandse archeologie, Hilversum 2007, 53-72, aldaar 61.

¹⁷² Moll, 'Levensberigt van G.H.M. Delprat', 485.

getiek. Met behulp van de kerkgeschiedenis konden de protestantse theologen de rooms-katholieke visie dat de zestiende-eeuwse Reformatie een totaal nieuwe ketterij was ontzenuwen. Goed onderzoek zou volgens hem uitwijzen dat de protestanten in een traditie stonden van kritiek op een afdwalende kerk. De deïsten kon men volgens Te Water op een andere wijze met de kerkgeschiedenis weerleggen. Alles was zij zeiden was in zijn ogen namelijk niets anders dan wat ketteren in de eerste eeuwen van het christendom al beweerd hadden. Door de kerkvaders waren deze ideeën al op voortreffelijke wijze weerlegd. Wanneer men die argumenten door kerkhistorisch onderzoek opdiepte, zou men de beste wapens tegen de deïsten al in handen hebben.

Spoedig na het houden van deze oratie werd het Te Water duidelijk dat het herhalen van oude argumenten niet nuttig was tegen de nieuwe 'vijanden' van het christendom, de neologen of nieuwe hervormers. Deze vooraanstaande protestantse theologen poogden door kritisch onderzoek van de Bijbel de inhoud van dit boek acceptabel te maken voor hun eigen tijd. Hierbij sneuvelen diverse dogma's die volgens Te Water behoorden tot de kernwaarheden van het christendom. Tegen deze aanval van binnenuit waren nieuwe wapens nodig. Te Water zette zijn visie hierop uiteen in een rede voor het Haagsche Genootschap (1788) en in een Leidse oratie (1790).

In de apologetiek was het van het grootste belang dat de theoloog de best mogelijke argumenten inzette. Het gebruik van Bijbelteksten met een betwistbare betekenis moest de apologeet achterwege laten. Tevens was het van het allergrootste belang dat hij geleerdheid zou nastreven. Het kennisniveau van de neologen was hoog en alleen door op een nog hoger niveau te komen staan, kon de apologeet hun misbruik van geleerdheid in hun kritiek op de Bijbel aan de kaak stellen. Met een betere kennis van de grondtalen van de Bijbel dan zij bezaten, kon hij hun misleidende uitleg corrigeren. Door een zo groot mogelijke kundigheid in de methode van tekstkritiek en een weloverwogen gebruik van haar regels zou blijken dat de neologen die regels niet onbevooroordeeld toepasten.

Te Water erkende dat door tekstkritiek een enkele bewijstekst voor een leerstelling zou kunnen sneuvelen. Daar zouden echter altijd vele andere onbetwistbare teksten tegenover blijven staan. Op dezelfde wijze dacht hij over de accommodatietheorie. Die was zeker op sommige Bijbelteksten toe te passen, zelfs op een enkele leerstellige tekst. Jezus en de apostelen bedienden zich soms van de in hun tijd gangbare manier van spreken. Dat wilde echter niet zeggen dat alle leerstellige teksten zo moesten worden geïnterpreteerd. Er stonden genoeg ondubbelzinnige teksten tegenover.

Geleerdheid was, met het oog op de apologetiek, het devies voor de theoloog. In zijn oratie in 1790 liet Te Water een parade aan geleerde theologen aan zijn gehoor voorbij trekken. Hierbij betrok hij ook niet-gereformeerde theologen. Binnen de Republiek blijkt zijn voorkeur onder de gereformeerde theologen te zijn uitgegaan naar de coccejanen. Al was de twist tussen voetianen en

coccejanen verstomd, de coccejaan Te Water zag in de coccejaanse oriëntatie op exegese en filologie hét antwoord op de aanval van de neologen.

De omstandige aandacht voor geleerdheid en apologetiek ging bij Te Water gepaard met de achttiende-eeuwse theologische mode van gematigdheid. Zonder gematigdheid zou apologetiek in Te Waters ogen slechts ontaarden in bittere polemiek. Even voorzichtig was hij in het onderzoek naar ketters en ketterijen. Door gedegen onderzoek behoorde men vast te stellen of mensen met afwijkende ideeën werkelijk ketterijen verkondigd hadden. Echte ketters moest men als zodanig benoemen en niet verontschuldigen. In de uitleg van profetische Bijbelteksten behoorde men eveneens de grootst mogelijk omzichtigheid te betrachten, vooral omdat men anders de critici van het christendom alleen maar een voedingsbodem bood. De profetische theologie inzetten ter overtuiging van de neologen was volgens Te Water niet nuttig, aangezien dat voor hen een gepasseerd station was.

Te Waters geleerdheid is door recensenten van zijn werk erkend, mede door zijn uitgave van geschriften van de theoloog Jablonski. Die geleerdheid wilde hij echter zoveel mogelijk buiten de kerk houden. Bij het houden van een preek was het zijn doel het kerkvolk een eenvoudige en heldere boodschap mee te geven. Die boodschap bouwde hij wel op aan de hand van de oude analytische preekmethode, omdat voor Te Water exegese het kernpunt van de preek bleef. Alle negatieve elementen van de analytische methode probeerde hij echter te omzeilen. Waar mogelijk moest het kerkvolk op gezette tijden onderwezen worden in de waarheid van het christelijk geloof, met name in de catechismuspreken.

Te Water verzette zich fel tegen theologen die de rede te veel speelruimte gaven. Toch bedreef hij in de praktijk op dezelfde wijze, aan de hand van Ernesti, exegese als de door hem verfoeide neologen. Te Water keurde het gebruik van de rede zeker niet af. Soms mocht dan bijvoorbeeld door de tekstkritiek of accommodatietheorie een enkele bewijstekst sneuvelen, de leer zelf werd er volgens hem niet door aangetast, want die rustte op zo veel andere, onbetwistbare Bijbelteksten. Een onbevooroordeeld gebruik van de kritische methode, zonder de vooringenomenheid van de neologen, kon in zijn ogen onmogelijk afbreuk doen aan de waarheid van de hem zo geliefde gereformeerde leer. De neologen gebruikten de rede om de openbaring aan hun eigen tijd aan te passen en zich van oude dogma's te ontdoen. Te Water gaf ook ruimte aan de rede in de theologie, maar liet, in tegenstelling tot de neologen, niet toe dat de rede de op de openbaring gegronde leer corrigeerde.